ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta
ZRC SAZU, France Stele Institute of Art History

ACTA HISTORIAE ARTIS SLOVENICA

29|2·2024

Meščanstvo kot umetnostni naročnik na Kranjskem in Štajerskem

The Bourgeois Art Commissions in Carniola and Styria

Založba ZRC

LJUBLJANA 2024

Acta historiae artis Slovenica, 29/2, 2024
Meščanstvo kot umetnostni naročnik na Kranjskem in Štajerskem
The Bourgeois Art Commissions in Carniola and Styria

Znanstvena revija za umetnostno zgodovino / Scholarly Journal for Art History
ISSN 1408-0419 (tiskana izdaja / print edition) **ISSN 2536-4200** (spletna izdaja / web edition)

Izdajatelj / Issued by
ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta /
ZRC SAZU, France Stele Institute of Art History

Založnik / Publisher
Založba ZRC

Glavna urednica / Editor-in-chief
Katarina Mohar

Urednika številke / Edited by
Franci Lazarini, Renata Komić Marn

Uredniški odbor / Editorial board
Renata Komić Marn, Tina Košak, Katarina Mohar, Mija Oter Gorenčič, Blaž Resman, Helena Seražin

Mednarodni svetovalni odbor / International advisory board
Günter Brucher (Salzburg), Ana María Fernández García (Oviedo), Hellmut Lorenz (Wien),
Milan Pelc (Zagreb), Sergio Tavano (Gorizia-Trieste), Barbara Wisch (New York)

Lektoriranje / Language editing
Oliver Currie, Darja Gabrovšek Homšak

Prevodi / Translations
Renata Komić Marn, Vesna Krmelj, Franci Lazarini, Andrej Rahten, Polona Vidmar, Barbara Vodopivec

Oblikovna zasnova / Design
Andrej Furlan

Prelom / Layout
Nina Semolič

Naslov uredništva / Editorial office address
Acta historiae artis Slovenica
Novi trg 2, p. p. 306, SI -1001 Ljubljana, Slovenija
ahas@zrc-sazu.si; https://ojs.zrc-sazu.si/ahas

Revija je indeksirana v / Journal is indexed in
Scopus, ERIH PLUS, EBSCO Publishing, IBZ, BHA, DOAI

Letna naročnina / Annual subscription: 35 €
Posamezna enojna številka / Single issue: 25 €
Letna naročnina za študente in dijake / Annual subscription students: 25 €
Letna naročnina za tujino in ustanove / Annual subscription outside Slovenia, institutions: 48 €

Naročila sprejema / For orders contact
Založba ZRC
Novi trg 2, p. p. 306, SI-1001, Slovenija
E-pošta / E-mail: zalozba@zrc-sazu.si

AHAS izhaja s podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.
AHAS is published with the support of the Slovenian Research and Innovation Agency.

Tisk / Printed by
Naklada / Print run: 400

Revija AHAS je takoj po izidu prosto dostopna pod pogoji licence CC BY.
To ne velja za slikovno gradivo, označeno z znakom © in imenom lastnika avtorskih pravic.

AHAS Journal is freely available immediately upon publication under the terms of the CC BY licence.
This does not apply to images marked with the © symbol and the name of the copyright holder.

DOI: https://doi.org/10.3986/ahas.29.2.01

Klasicistična arhitektura za mariborske proizvajalce rozolije, vinskega kamna in kavnih nadomestkov

Polona Vidmar

Prof. dr. Polona Vidmar, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, polona.vidmar@um.si, ORCID-ID: 0009-0007-8557-5426

Izvleček

Klasicistična arhitektura za mariborske proizvajalce rozolije, vinskega kamna in kavnih nadomestkov

1.01 Izvirni znanstveni članek

V prispevku je obravnavana mariborska arhitektura z elementi neoklasicizma in bidermajerja v kontekstu gospodarskega razvoja mesta, saj so bili v prvi polovici 19. stoletja za novogradnje najzaslužnejši podjetniki, ki so se ukvarjali z živilsko proizvodnjo ali pa so bili lastniki pohorskih steklarn. Stavbna zgodovina Gasteigerjevih destilarn rozolije in vinskega kamna ter Gerdesove in Gerekejeve pražarne kavnih nadomestkov je slabo raziskana, saj so bile prve tovarniške stavbe porušene ali prezidane. V prispevku je na podlagi še neobjavljenih načrtov, fotografij in pisnih virov dopolnjeno dosedanje vedenje o zgodnji mariborski industrijski arhitekturi, stanovanjskih stavbah prvih mariborskih podjetnikov ter o stavbnih mojstrih in arhitektih, ki so delovali po njihovem naročilu (Michael Mareck, Johann Georg Nafz, Anton Wagner, Johann Nusshold, Ferdinand Brodbeck, Joseph Hasslinger). Obravnavane so tudi reklamne tiskovine, na katerih so dali podjetniki upodobiti svoje tovarne.

Ključne besede: zgodnja industrijska arhitektura, klasicistična arhitektura, Maribor, Carl Gerdes, Franz Gasteiger, Heinrich Gasteiger, Friedrich Gereke

Abstract

The Neoclassical Architecture of Maribor's Producers of Rosolio, Cream of Tartar and Coffee Substitutes

1.01 Original scientific article

This paper discusses the architecture of the city of Maribor and its Neoclassical and Biedermeier elements in the context of the city's economic development. In the first half of the 19th century, the entrepreneurs who were most responsible for new buildings were those engaged in food production or who owned glassworks in Pohorje. The construction history of the Gasteiger distilleries for rosolio and cream of tartar, as well as the Gerdes and Gereke coffee substitute roasting plants, is poorly researched. Many of the first factory buildings have been demolished or rebuilt. Based on unpublished plans, photographs and written sources, this paper supplements our current knowledge of Maribor's early industrial architecture, of the first Maribor entrepreneurs' residential buildings as well as of the master builders and architects who worked on their commissions (Michael Mareck, Johann Georg Nafz, Anton Wagner, Johann Nusshold, Ferdinand Brodbeck, Joseph Hasslinger). The paper also discusses the promotional prints in which the entrepreneurs depicted their factories.

Keywords: early industrial architecture, neoclassical architecture, Maribor, Carl Gerdes, Franz Gasteiger, Heinrich Geisteiger, Friedrich Gereke, Joseph Hasslinger

Raziskovalci mariborske arhitekture in urbanizma 19. stoletja poudarjajo, da je izgradnja Južne železnice leta 1846 pomenila prelomnico v razvoju mesta.[1] Vendar se je v starem mestnem jedru in predmestjih veliko gradilo že v prvi polovici 19. stoletja, saj je zgodovinopisec Rudolf Gustav Puff leta 1846 zapisal, da je bil Maribor pred 50 leti »podeželsko mestece pritličnih hiš, kritih s skodlami, zdaj pa prevladuje veselje do gradnje, ki je pri marsikaterem postalo kar preveč živahno«.[2] Namen prispevka je prikaz mariborske arhitekture z neoklasicističnimi in bidermajerskimi elementi v prvi polovici 19. stoletja v kontekstu gospodarskega razvoja mesta, saj so bili za novogradnje najzaslužnejši podjetniki, ki so se ukvarjali z živilsko proizvodnjo ali pa so bili lastniki pohorskih steklarn. Leta 1846 so bile v Mariboru in predmestjih samo tri tovarne, ki niso bile vključene v cehe in so dobile privilegije od deželnih oblasti: Gasteigerjevi tovarni rozolije in vinskega kamna, ki naj bi ju istega leta kupil Josef Rak (tudi Ragg, Rack), vendar je Rak kupil samo destilarno rozolije,[3] ter Gerdesova tovarna kavnih nadomestkov.[4] Tudi leta 1855 so bile v mestu samo tri prave tovarne, saj se je Carlu Gerdesu v proizvodnji kavnih nadomestkov pridružil Friedrich Gereke (tudi Gerecke), Josef Rak je imel destilarno rozolije, rafinerija vinskega kamna pa je bila opuščena.[5] Jože Curk je zapisal, da so bili živilski podjetniki znanilci nove dobe v mestu in da se je z živilskimi tovarnami začela industrializacija mesta.[6] Stavbna zgodovina navedenih destilarn, pražarn in rafinerije je slabo raziskana, saj so bile prve tovarniške stavbe porušene ali prezidane. V prispevku je na podlagi še neobjavljenih načrtov, fotografij in pisnih virov dopolnjeno dosedanje védenje o zgodnji mariborski industrijski arhitekturi, stanovanjskih stavbah mariborskih živilskih podjetnikov ter o stavbnih mojstrih, ki so delovali po njihovem naročilu. Obravnavane so tudi reklamne tiskovine, na katerih so dali podjetniki upodobiti svoje tovarne.

Po dosedanjih raziskavah so v prvi polovici 19. stoletja preoblikovali nekaj starejših hiš ob Gosposki ulici, Koroški cesti, Slomškovem trgu in Orožnovi ulici ter v podaljšku Koroške ceste v Koroškem predmestju zgradili nekaj novih enonadstropnih obcestnih hiš.[7] Raziskovalci so samo pri nekaterih novogradnjah iz prve polovice 19. stoletja opozorili na imenitnejše značilnosti, npr. kubičnost, masivnost in imenitno pročelje stanovanjske hiše kirurga Vinzenza Friedauerja na Slomškovem trgu 3 (zgrajena v letih 1813–1816), portik s štirimi kaneliranimi stebri *Stare pošte* ob izteku Dravske ulice (zgrajena okrog leta 1820; podrta leta 1913), po dunajskih vzorih zasnovan klasicistični fasadni koncept večstanovanjske najemniške hiše Karla Kocha v Miklošičevi ulici 2 (zgrajena v letih 1835–1837; nadzidana leta 1923) ter odlično poznoklasicistično fasado in udobnost Gerdesove hiše v Orožnovi ulici 11 (zgrajena v letih 1845–1846).[8] Med vilami so izpostavili samo tisto industrial-

1 Gl. npr. Premrov, "Arhitektura," 367; Curk, "Urbana in gradbena zgodovina," 537; Ciglenečki, "Urbanistična podoba," 533; Štuhec, *Z železnico*, 7–8.

2 Citirano po: Puff, *Maribor*, 153; gl. tudi Puff, *Marburg*, 252.

3 Po podatkih iz zemljiške knjige je bila rafinerija vinskega kamna vse do propada pred letom 1855 v Gasteigerjevi lasti; gl. Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor, Koroško predmestje (cca. 1820 – cca. 1880), fol. 74, pag. 293, SI_PAM/1802/331, Pokrajinski arhiv Maribor (PAM). Da je bila rafinerija od leta 1846 do propada pred letom 1855 v lasti Josefa Raka, sta brez navedbe vira zapisala Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 328, in Curk, "Dopolnitve," 345.

4 Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 328.

5 Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 328.

6 Curk, "Urbana in gradbena zgodovina," 533.

7 Sapač, "Tradicionalne meščanske hiše," 252.

8 Premrov, "Arhitektura," 349–51; Curk, "Oris," 202–04; Sapač, "Tradicionalne meščanske hiše," 252; Sapač, "Večstanovanjske najemniške hiše," 267–68; Sapač, "Vile," 278; Sapač, "Katalog," 511, 515, 522–23; Vidmar, "The Palais," 153–55; Vidmar, *Umetnostna galerija*, 32–39.

ca Josepha Langerja, ki je bila zasnovana kot samosvoja kombinacija zimskega vrta, odprte stebrne lope in pritlične bivalne stavbe (zgrajena leta 1843, prezidana in nadzidana v letih 1926 in 1928), ter imenitno klasicistično vilo Ferdinanda barona Rasta ob Koroški cesti (zgrajena leta 1847; podrta leta 1969).[9] V nasprotju s stanovanjsko gradnjo prve polovice 19. stoletja so stavbe, namenjene prebujajoči se industrializaciji mesta, skoraj povsem neraziskane.

Načrti so bili samo v redkih primerih delo akademsko izobraženih arhitektov.[10] Mariborsko gradbeništvo je bilo v prvi polovici 19. stoletja po navedbah Jožeta Curka še izrazito cehovsko organizirano v dve delavnici, kar se je spremenilo šele z zakonom o uvedbi stavbnih podjetij leta 1859.[11] Delavnico Johanna Nepomuka Fuchsa (umrl leta 1804) so pozneje vodili Johann Michael Blätl iz Gradca in vdova Ana (1804–1828), Johann Georg Nafz iz Halla ob Neckarju (1828–1847), Johann Nusshold iz Radgone (1847–1852) in Franz Ignaz Pregl iz Gradca (1852–1872), delavnico Johanna Franza Zeisla (umrl leta 1808) pa Johann Michael Mareck (tudi Marek) z Dunaja (1808–1819), Johann Anton Wagner iz Celja (1819–1849) in Johann Georg Omersy iz Celja (1849–1865).[12]

Destilarna rozolije, rafinerija vinskega kamna in druge gradnje Franza in Heinricha Gasteigerja

Z odselitvijo prve pomembne manufakture v Mariboru – Notranjeavstrijske vojaške oblačilnice, ki je v stavbah ukinjenih samostanov delovala v letih od 1784 do 1810 in je v najuspešnejšem letu 1806 zaposlovala 250 oseb – je po mnenju Antoše Leskovca odpadla velika spodbuda za mariborsko gospodarstvo v dobi miru po napoleonskih vojnah, saj je mesto izgubilo pomembne naročnike in potrošnike.[13] Vrzel so delno zapolnili podjetniki, ki so se ukvarjali z živilsko proizvodnjo.[14] Obdobje Ilirskih provinc je bilo odločilno za selitev dela proizvodnje rozolije – sladkega likerja z dodatkom cvetov pomaranč ali vrtnic – iz Trsta in Gorice na Štajersko.[15] Leta 1810 je mariborski magistrat prejel vlogi nekdanjega tržaškega trgovca Martina Gregerja in nekdanjega poslovodje Balletijeve tovarne rozolije v Trstu Franza Gasteigerja za tovarniško dovoljenje v Mariboru.[16] Za mariborsko arhitekturo je bil pomembnejši Franz Gasteiger (1781–1852) iz poplemenitene tirolske rodbine Gasteiger pl. Rabenstein in Koboth. Franz Gasteiger se je leta 1807 v Trstu poročil z Agatho pl. Lombardi (1784–1836); tam sta se rodila tudi sinova Richard (1807–1858) in Heinrich (1809–1880).[17] Gasteigerjeva destilarna rozolije, urejena v meščanski hiši s sedanjim naslovom Koroška cesta 17 / Vojašniški

9 Premrov, "Arhitektura," 351; Sapač, "Vile," 278; Sapač, "Katalog," 530–31.

10 Izjema je Gerdesova hiša v Orožnovi ulici 11, ki je obravnavana v nadaljevanju.

11 Curk, "Mariborsko gradbeništvo," 302–03.

12 Curk, "Mariborsko gradbeništvo," 303; Kemperl, *Načrti*, 24–26; Semlič Rajh et al., *Maribor*, 36.

13 Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 321.

14 Curk, "Dopolnitve," 306.

15 Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 321. O selitvi tržaških in goriških tovarnarjev v Gradec, Maribor, Rogatec in Ptuj gl. tudi Šorn, *Začetki industrije*, 219.

16 Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 321–22.

17 Podatki so povzeti po rodovniku, ki ga je leta 1902 sestavil Reinhold pl. Gasteiger in je bil 31. 10. 2023 ponujen na dražbi v dunajskem Dorotheumu, lot št. 194-027094/0012. Dostop 3. 3. 2024, https://www.dorotheum.com/fileadmin/lot-images/94A231031/hires/adels-nachlass-der-familie-von-gasteiger-zu-rabenstein-und-kobach-b-8767874.jpg.

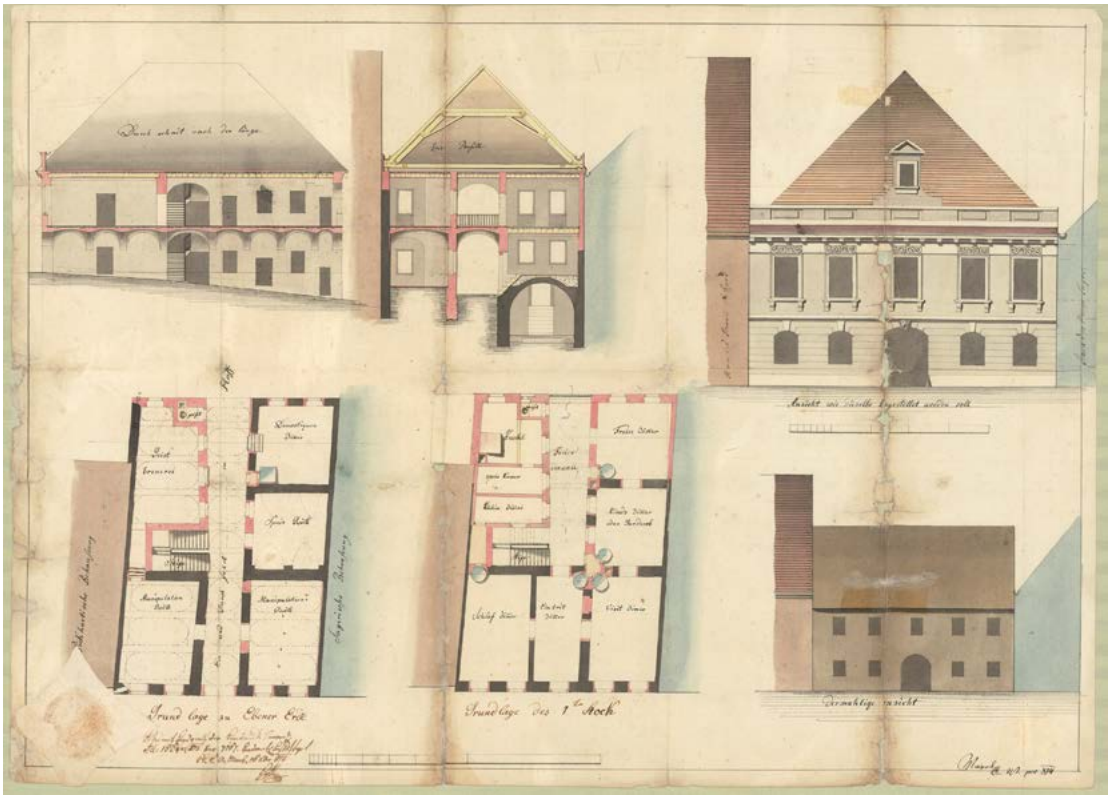

1. Michael Mareck: Načrt za prezidavo hiše na Koroški cesti 17, 1814, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

trg 5, je bila bolj primerljiva z obrtniškim obratom kot s pravo tovarno.[18] Načrt za prezidavo hiše v destilarno rozolije je leta 1814 narisal mestni zidarski mojster Michael Mareck, naslednjega leta pa ga je potrdila okrožna gradbena komisija (sl. 1).[19] Po Marckovem načrtu so povečali jugovzhodni del hiše in v pritličju novih prostorov uredili destilarno in toaletni prostor, v nadstropju pa sobo za kuharico, shrambo, kuhinjo in toaletni prostor. Obokana pritlična prostora ob Koroški cesti sta bila namenjena delavnici, v južnem nadaljevanju zahodnega dela so uredili shrambo in sobo za služabnike. S pečmi opremljene sobe v nadstropju so bile namenjene spalnici, sprejemnicama, otroški sobi in dodatni sobi, povezovala pa jih je dolga predsoba. Kljub spremembi namembnosti so ohranili tradicionalno obrtniško ali trgovsko meščansko hišo z delavnicami in skladišči v pritličju ter stanovanjem v nadstropju. Na narisu je vidna sprememba preproste proti Koroški cesti usmerjene petosne severne fasade v imenitnejše pročelje, ki velja za prvo klasicistično pročelje v mestu.[20] V pritličju je bilo členjeno s pasovi rustike, nad zidcem, ki je ločeval pritličje od nadstropja, pa je bilo gladko. Okenski okvirji so sloneli na konzolicah in bili zgoraj okrašeni z reliefnimi polji s klasicističnimi viticami. Široko ogredje so zaznamovali zobčasti friz, profilirani horizontalni pasovi in pravokotna reliefna polja.

[18] Prim. Šorn, *Začetki industrije*, 248–49.

[19] Mihael Mareck, Načrt za preureditev Gasteigerjeve hiše na Koroški cesti v Mariboru, 1814, Starejši posamični gradbeni načrti različnih objektov v Mariboru in okolici 1804–1914, Zbirka gradbenih načrtov 1796–1994, SI_PAM/1806/001/00076, PAM. Gl. tudi Kemperl, *Načrti*, 100–01; Semlič Rajh et al., *Maribor*, 185.

[20] Kemperl, *Načrti*, 100.

Sklepni kamen uvoznega portala je bil okrašen z levjo glavo, v čemer bi ob upoštevanju provenience naročnika smeli videti odmev figuralnih sklepnih kamnov na portalih tržaških hiš.

Hišo na Koroški cesti 17 / Vojašniškem trgu 5 je 1. marca 1838 od očeta za 12.000 goldinarjev kupil mlajši sin Heinrich in verjetno nadaljeval s proizvodnjo rozolije, čeprav je istega leta kupil tudi steklarno Josepha Langerja v Josipdolu pri Ribnici na Pohorju.[21] V hiši na Koroški cesti je 7. marca 1836 umrla Franzeva soproga, ki so jo v mrliško knjigo vpisali kot tovarnarjevo ženo Agatho Katharino de Gasteiger.[22] Ovdoveli Franz je kljub prodaji hiše sinu Heinrichu tudi po letu 1838 bival v njej, samo zadnja leta je preživel kot *Privatier* in umrl 8. marca 1852 v večstanovanjski najemniški hiši v ulici Radetzkystrasse 18 v Gradcu.[23]

Heinrich Gasteiger se je z rozolijo nehal ukvarjati najpozneje 31. decembra 1847, ko je hišo s tovarno prodal zakoncema Josefu in Franziski Rak.[24] Zakonca sta jo leta 1858 za 15.700 goldinarjev prodala Andreasu Nudlu, ki je smel od leta 1863 z dovoljenjem graškega namestništva uporabljati naziv cesarsko-kraljeva privilegirana tovarna.[25] Podatek, da je bil Nudl z relativno majhno destilarno v starem mestnem jedru leta 1871 največji davkoplačevalec med mariborskimi tovarnarji,[26] dokazuje, da je po izgradnji Južne železnice preteklo nekaj desetletij, preden se je Maribor razvil v omembe vredno industrijsko mesto.[27] Destilarna je leta 1873 propadla,[28] hiša na Koroški cesti 17 / Vojašniškem trgu 5 pa je bila po odhodu Gasteigerjev leta 1847 večkrat prezidana in ima sedaj historistični pročelji na severni in južni strani stavbe.[29]

Po navedbah Antoše Leskovca je Franzu Gasteigerju posel z rozolijo tako dobro uspeval, da je mogel leta 1833 ustanoviti tovarno vinskega kamna,[30] ki so ga pridobivali iz usedline v vinskih sodih in prodajali živilskim in farmacevtskim podjetjem. Gasteiger je rafinerijo zgradil v severozahodnem kotu starega mestnega jedra (Strossmayerjeva ulica 26, porušena 1972, sl. 2).[31] Parcelo, na kateri je nekoč stal severozahodni bastion mestnega obzidja, je kot najboljši ponudnik za 10 goldinarjev

[21] Varl, *Pohorsko steklo*, 41.

[22] Mrliška knjiga, 1762–1857, pag. 320, Sv. Janez Krstnik, Maribor, Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM). Dostop 3. 3. 2024, https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/maribor-sv-janez-krstnik/01509/?pg=160.

[23] Mrliška knjiga, 1762–1857, pag. 430, Sv. Janez Krstnik, Maribor, NŠAM. Dostop 3. 3. 2024 https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/maribor-sv-janez-krstnik/01509/?pg=215.

[24] Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor, št. 4 (cca. 1838 – cca. 1881), pag. 83, SI_PAM/1802/001/037/00012, PAM.

[25] Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 339–40.

[26] Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 340.

[27] Izjema je bilo leta 1863 zgrajeno državno podjetje Železničarske delavnice, ki je od leta 1875 zaposlovalo več kot 1000 delavcev; gl. Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 341–42; Ifko, "Železniške delavnice," 159–64; Ciglenečki, "Urbanistična podoba," 533.

[28] Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 342; Leskovec, "Gospodarstvo v Mariboru," 108; Semlič Rajh et al., *Maribor*, 185.

[29] Semlič Rajh et al., *Maribor*, 185.

[30] Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 322. Po leksikalni literaturi 19. stoletja so vinski kamen (*tartarus*) pridobivali iz usedlin v izpraznjenih sodih. S kristalizacijo so ga očistili in dobili *tartarus depuratus*, *crystalli tartari* ali *cremor tartari*. Z njim so zdravili vnetja in lažja zaprtja, uporabljali so ga tudi za čiščenje zob, zmanjševanje apetita in hujšanje.

[31] Situacijski načrt, Strossmayerjeva ulica 26, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/118/00015/004, PAM. Z načrta je razvidno, da je severni pritlični del stavb meril 379 m^2, južni nadstropni del 345 m^2, južni nadstropni prizidek pa 36 m^2.

2. Situacijski načrt s tlorisom nekdanje tovarne vinskega kamna in stavbami, ki so jih nameravali zgraditi ob Strossmayerjevi, Gregorčičevi in Slovenski ulici, 1934, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

in 9 krajcarjev kupil že 28. februarja 1823.[32] 30. avgusta 1834 so novozgrajeno rafinerijo vinskega kamna, ki je obsegala tovarno (4500 goldinarjev), remizo za vozove (1000 goldinarjev), hleve in skladišča (1500 goldinarjev) ter vodnjak in apneno jamo (600 goldinarjev), sodno ocenili na 7600 goldinarjev.[33] V nasprotju z Gasteigerjevo hišo na Koroški cesti 17 / Vojašniškem trgu 5, ki je bila stanovanjsko-poslovna stavba, je bila rafinerija na Strossmayerjevi ulici 26 namenjena izključno proizvodnji in je bila v času nastanka največja tovarna v Mariboru. V kotlu, ki je meril 15 veder in so ga segrevali s premogom, so kuhali surov vinski kamen poleti šestkrat, pozimi pa sedemkrat na dan, ob njem pa so z drvmi segrevali tudi tri ponve za rafiniranje, ki so merile po 2, 20 in 40 veder, ter 24 kadi za kristalizacijo po 14 veder.[34] Prazne sode so kupovali v celjskem in novomeškem okrožju, na Ogrskem in Hrvaškem, saj je bilo štajerskih premalo, vinski kamen pa so prodajali v Trst in na Dunaj ter najboljšega na Bavarsko, kjer sta dve kemični tovarni potrebovali večje količine napol kristaliziranega vinskega kamna.[35]

Neznani stavbenik se je s štirimi različno velikimi hišami, zgrajenimi v obliki romba okrog notranjega dvorišča, prilagodil obliki parcele in delno najbrž tudi obliki nekdanjega severozahodnega bastiona. Največja mariborska tovarna se po monumentalnosti ni mogla meriti z nekaj let

[32] Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor, Koroško predmestje (cca. 1820 – cca. 1880), fol. 74, pag. 293, SI_PAM/1802/331, PAM.

[33] Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor, Koroško predmestje (cca. 1820 – cca. 1880), fol. 74, pag. 293, SI_PAM/1802/331, PAM.

[34] Puff, *Marburg*, 256–57; Puff, *Maribor*, 156; Baš, "Gospodarske in kulturne slike," 16.

[35] Puff, *Marburg*, 256–57; Puff, *Maribor*, 156; Baš, "Gospodarske in kulturne slike," 16.

3. Nekdanja tovarna vinskega kamna na Strossmayerjevi ulici 26 v pogledu z juga, fotografija iz leta 1971, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

starejšo rafinerijo sladkorja v Ljubljani, ki je bila zgrajena s tržaškim kapitalom in domnevno po načrtih arhitekta Matthäusa (Mattea) Pertscha,[36] ni pa bila povsem brez arhitekturnega okrasja. V severnih pritličnih traktih so bili verjetno hlevi, skladišča in remiza, v južnem, enonadstropnem delu stavbe pa je bila tovarna (sl. 3).[37] Preprosta gladka pročelja so vidna samo na pritličnem delu vzhodnega trakta in pravokotnem južnem prizidku, ki je s posnetimi vogali spominjal na stolp in nad katerim je bil verjetno tovarniški dimnik. Pritlični del zahodne stavbe je imel talni zidec in je bil med pravokotnimi okni členjen z lizenami. Z najširšo lizeno je projektant poudaril osrednjo os pritličnega dela stavbe ob Strossmayerjevi ulici. Največ pozornosti je bilo namenjene tovarniškemu pročelju na južni strani, ki je imelo nad talnim zidcem vrsto slepih arkad s kapitelnimi zidci, ki so uokvirjale pravokotna okna. Pritličje je od nadstropja ločeval profiliran zidec, okna v nadstropju pa so bila poudarjena s profiliranimi okvirji, nad katerimi je bil profiliran venčni zidec. Enako je bil členjen tudi triosni južni del zahodnega trakta, kjer je bil glavni vhod z uvozom na notranje dvorišče in stopniščem. Najlepši pogled na stavbo je bil z jugozahoda, saj ga je zaznamoval enakomeren ritem slepih arkad, lizen in profiliranih zidcev (sl. 4).[38] Pri zasnovi slepih arkad se je projektant najbrž zgledoval po sočasni graški arhitekturi. Wiltraud Resch je zapisala, da je polkrožne slepe arkade v graško arhitekturo uvedel Pietro Nobile s pročelji po požaru leta 1823 obnovljenega stanovskega gledališča, potem pa so se uveljavile kot priljubljen in značilen motiv na pročeljih bidermajerskih meščanskih hiš.[39] Členitev s slepimi arkadami in kapitelnimi zidci okrog pravokotnih oken je bila uveljavljena tudi v Mariboru, saj jo lahko vidimo na načrtih za vinsko klet nadvojvode Janeza, ki jih je zidarski mojster Johann Georg Nafz narisal leta 1836, gradbena komisija pa jih je odobrila januarja naslednjega leta (sl. 5).[40] Podkletena, pritlična, 3 × 8-osna klet, ki je bila zgrajena ob takratni

[36] Prelovšek, "Ljubljanska cukrarna," 17–26; Krmelj, *Cukrarna*, 21, 37–44.

[37] Fotografija Strossmayerjeve ulice, 24. 4. 1971, Strossmayerjeva ulica, TE 51, Zavod za urbanizem, SI_PAM/1889, PAM.

[38] Franjo Pivka, Hiša v Strossmayerjevi ulici 26, 1935, TE 1–35, Zbirka negativov na filmu, SI_PAM/1698, PAM.

[39] Resch, "Das historische Stadtbild," 21–22. O skoraj nespremenjenih pročeljih stanovskega gledališča, urejenih po načrtih Pietra Nobila v letih 1824 in 1825, gl. tudi Resch, *Die Kunstdenkmäler*, 272.

[40] Protokol gradbene komisije, 24. 1. 1837, fol. 87–87v, K. 28/1, Fasz. 11, KA Marburg, Steiermärkisches Landesarchiv (StLA).

4. Franjo Pivka: Nekdanja tovarna vinskega kamna na Strossmayerjevi ulici 26 v pogledu z jugozahoda, fotografija iz leta 1935, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

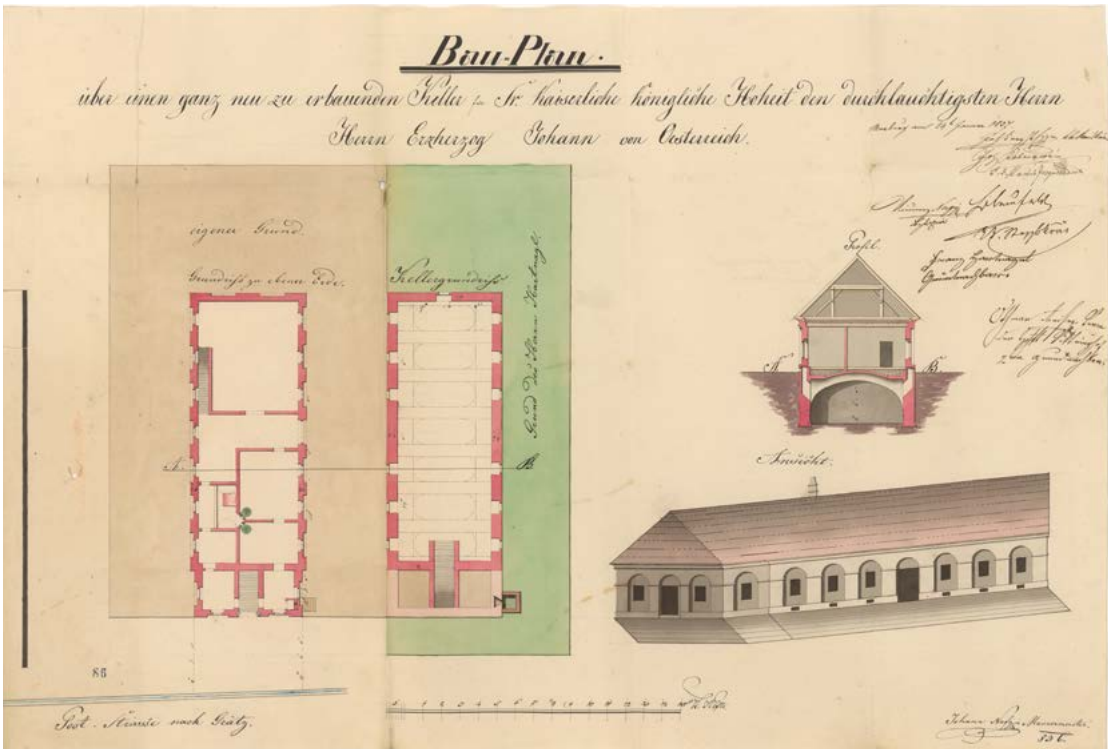

5. Johann Georg Nafz: Načrt za klet nadvojvode Janeza v Mariboru, 1836, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

poštni cesti v Gradec v Graškem predmestju, ni ohranjena.[41] Rudolf Gustav Puff je o njej zapisal, da je bila s pročeljem obrnjena v polje in da je imela sijajno dvorano.[42] Zunanjščino je poživljal enakomeren ritem arkadnih lokov in pravokotnih odprtin.

Leta 1847 je Franz Gasteiger 40 kvadratnih sežnjev zemljišča ob rafineriji vinskega kamna prodal mestni občini za ureditev ceste ob pokopališču in pokopališki kapeli, preostalih 42 kvadratnih sežnjev s tovarniškimi stavbami pa je prodal starejšemu sinu Richardu, ki je 7. septembra 1847 kupil tudi travnik južno od tovarne, na katerem je uredil vrt.[43] Po Richardovi smrti je 7. maja 1859 nekdanjo tovarno in vrt podedovala soproga Amalia, rojena Brandstätter.[44] V tovarniških stavbah je bilo nekaj časa skladišče moke, leta 1862 pa jih je Amalia dala v najem novoustanovljeni mariborski evangeličanski občini, ki si je v njih uredila cerkev.[45] Evangeličanska skupnost, ki nekdanjega skladišča ni okrasila,[46] se je odselila decembra 1864, ko je najela nekdanjo celestinsko cerkev in Gerdesovo tovarno kavnih nadomestkov, ki je bila takrat v lasti Amalijinega svaka Heinricha Gasteigerja.[47]

Leta 1873 je Amalia Gasteiger nekdanje tovarniške stavbe prodala mariborski mestni občini.[48] O njihovi rabi ni poročil, dokler ni Mestna hranilnica ob štiridesetem jubileju vladanja cesarja Franca Jožefa darovala 20.000 goldinarjev mestni občini, da bi uredila deško zavetišče in prvi mariborski otroški vrtec, za katerega se je zavzemalo učiteljsko društvo.[49] Zavetišče je v nekdanji tovarni začelo delovati za božič leta 1894. Ohranjenih je nekaj načrtov iz leta 1933, ko so v stavbi urejali mestno okrepčevalnico oziroma ljudsko kuhinjo (sl. 6).[50] V nekdanjih pritličnih skladiščih, hlevih in remizi so ob Strossmayerjevi ulici uredili tri sobe za zavetišče, ob Gregorčičevi obednico in pisarno ter v vzhodnem krilu kuhinjo, pomivalnico, trebilnico in skladišče. V prvem nadstropju južnega dela zahodnega trakta sta bili nad vhodno vežo kuhinja in predsoba, v južnem traktu dve sobi in šola *Državnega dečjega doma*, v jugovzhodnem vogalu pa sta bili še dve sobi, kuhinji in predsoba (sl. 7).[51]

Prva prava mariborska tovarna je bila stavba, ki so jo po prenehanju proizvodnje vinskega kamna preurejali za najrazličnejše namene. Odločitev za rušenje je bila povezana z regulacijo

41 Prim. Curk, "Mariborsko gradbeništvo," 303.

42 Puff, *Marburg*, 110; Puff, *Maribor*, 78.

43 Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor, Koroško predmestje (cca. 1820 – cca. 1880), fol. 74, pag. 294 in fol. 112, pag. 444, SI_PAM/1802/331, PAM.

44 Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor, Koroško predmestje (cca. 1820 – cca. 1880), fol. 74, pag. 293, in fol. 111, pag. 440, SI_PAM/1802/331, PAM. Richard je pred smrtjo 22. 8. 1858 živel v hiši z naslovom Koroško predmestje 165 in je v mrliški knjigi naveden kot upokojeni cesarsko-kraljevi prisednik okrožnega sveta, gl. Mrliška knjiga, 1845–1873, pag. 179, Sv. Marija, Maribor, NŠAM. Dostop 3. 3. 2024, https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/maribor-sv-marija/01599/?pg=90.

45 Mally, *Gassen*, 105.

46 Prvo bogoslužje je bilo 12. junija 1863. Mestna občina je evangeličanski skupnosti odstopila tudi del katoliškega pokopališča v neposredni bližini; gl. Zajšek, *Biti Nemec*, 34.

47 Zajšek, *Biti Nemec*, 34–35; Vidmar, *Umetnostna galerija*, 39–41.

48 Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor, Koroško predmestje (cca. 1820 – cca. 1880), fol. 74, pag. 294, SI_PAM/1802/331, PAM.

49 Mally, *Gassen*, 105.

50 Načrt pritličja, Strossmayerjeva ulica 26, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/118/00015/005, PAM. Mestno okrepčevalnico omenja tudi Baš, "Gospodarske in kulturne slike," 16.

51 Načrt nadstropja, Strossmayerjeva ulica 26, Maribor, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/118/00015/006, PAM.

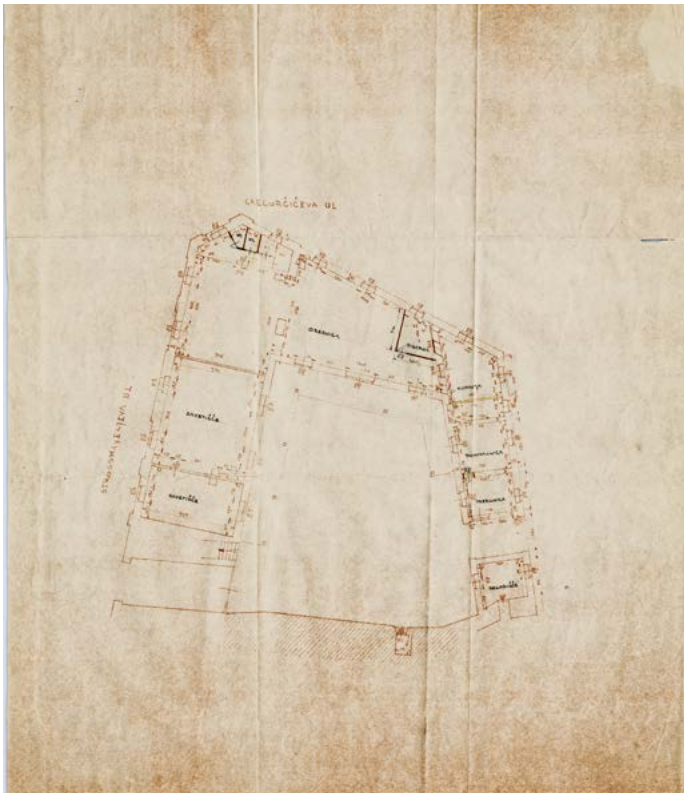

6. Načrt za ureditev mestne okrepčevalnice v nekdanji tovarni vinskega kamna na Strossmayerjevi ulici 26, 1933, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

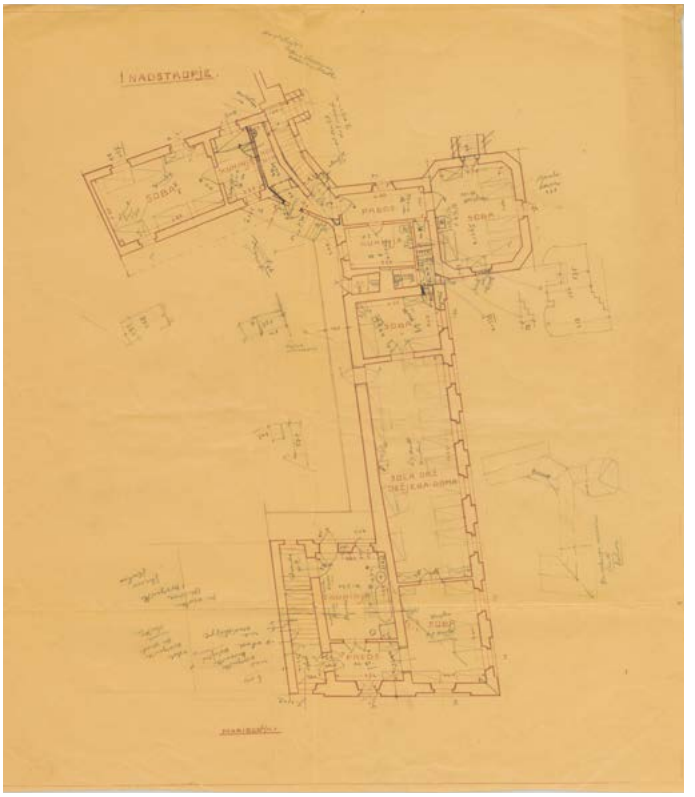

7. Načrt za ureditev mestne okrepčevalnice v nekdanji tovarni vinskega kamna na Strossmayerjevi ulici 26, 1933, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

8. Požar v tovarni plastičnih izdelkov Alma, 15. 9. 1971, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

Strossmayerjeve ulice, saj je ves zahodni trakt stal na današnji cestni površini in oviral promet, povod zanjo pa je bil požar na ostrešju pritličnega dela, do katerega je prišlo 15. septembra 1971, ko je v stavbi delovala Tovarna plastičnih izdelkov Alma (sl. 8).[52] Z rušitvijo je mesto izgubilo svojo najstarejšo tovarno in najboljši primer zgodnje industrijske arhitekture.

Heinrich Gasteiger je po mnenju raziskovalcev mariborskega gospodarstva prevzel očetovi tovarni rozolije na Koroški cesti in vinskega kamna na Strossmayerjevi ulici,[53] vendar to ni verjetno. Heinrich se je 24. novembra 1834 v tedanji redemptoristični cerkvi sv. Marije v Graškem predmestju poročil s Cäcilio Tappeiner, hčerjo pivovarja Johanna in sestro bodočega mariborskega župana in ustanovitelja Mestne hranilnice Andreasa Tappeinerja.[54] Namesto rozoliji in vinskemu kamnu se je Heinrich Gasteiger posvetil proizvodnji stekla in s soprogo Cäcilio leta 1838 kupil steklarno Josepha Langerja v Josipdolu pri Ribnici na Pohorju.[55] V hiši Hudi Kot 47 v Jospidolu sta zakonca občasno živela, saj je bil tam 23. julija 1839 rojen sin Julius, poznejši lastnik steklarne.[56] Gasteigerjeve gradnje v Josipdolu in morebitno opremljanje zasebne kapele, v kateri se je 31. avgusta

[52] Fotografija požara v tovarni plastičnih izdelkov Alma, 15. 9. 1971, Strossmayerjeva ulica, TE 51, Zavod za urbanizem, SI_PAM/1889, PAM.

[53] Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 322.

[54] Poročna knjiga, 1824–1845, pag. 65, Sv. Marija, Maribor, NŠAM. Dostop 3. 3. 2024, https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/maribor-sv-marija/01606/?pg=66.

[55] Varl, *Pohorsko steklo*, 41.

[56] Krstna knjiga, 1824–1842, pag. 185, Sv. Jernej, Ribnica na Pohorju, NŠAM. Dostop 3. 3. 2024, https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/ribnica-na-pohorju/02298/?pg=185.

9. Stanovanjska hiša na Koroški cesti 56
(© ZRC SAZU, UIFS; foto: Andrej Furlan)

1879 z dovoljenjem škofijskega ordinariata poročila njegova hči Franziska Emilia,[57] ostajajo predmet nadaljnjih raziskav. Heinrich je posedoval steklarno v letih od 1838 do 1852, ko jo je prodal, ter v letih od 1864 do 1870, ko jo je predal sinovom.[58] V obeležitev lastništva sta Heinrich ali njegov sin Julius Gasteiger naročila sliko steklarne, ki je pripisana Eduardu Lindu in ohranjena v Pokrajinskem muzeju Maribor.[59]

Heinrich in Cäcilia Gasteiger sta do leta 1847 živela v hiši na Koroški cesti 17 / Vojašniškem trgu 5, potem pa sta zgradila ali kupila hišo z naslovom Koroška cesta 56, ki je bila ena v vrsti desetih hiš, zgrajenih na leta 1824 še nepozidani dolgi obcestni parceli s katastrsko številko 100 v Koroškem predmestju (sl. 9).[60] Zasnova desetih povezanih hiš neznanega projektanta predstavlja enega od redkih poskusov, da bi s prenosom za mestno središče značilne stanovanjske gradnje uredili sicer stihijsko pozidavo Koroškega predmestja. Preprosta in nepretenciozna stavba ne daje

[57] Poročna knjiga, 1877–1888, pag. 75, Sv. Janez Krstnik, Maribor, NŠAM. Dostop 3. 3. 2024, https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/maribor-sv-janez-krstnik/01521/?pg=76.

[58] Varl, *Pohorsko steklo*, 41.

[59] Za reprodukcijo gl. Varl, *Pohorsko steklo*, 42.

[60] V hiši s tedanjim naslovom Koroško predmestje 40 sta zakonca Gasteiger živela vsaj leta 1853, ko je bila tam rojena najmlajša hči Franziska Emilia; gl. Krstna knjiga, 1852–1860, pag. 26, Sv. Marija, Maribor, NŠAM. Dostop 3. 3. 2024, https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/maribor-sv-marija/01576/?pg=26. V hiši je leta 1867 umrla tudi Heinrichova soproga Cäcilia, čeprav sta zakonca takrat že posedovala razkošno hišo v Orožnovi ulici 11, ki je obravnavana v nadaljevanju; gl. Mrliška knjiga, 1858–1876, pag. 171, Sv. Janez Krstnik, Maribor, NŠAM. Dostop 3. 3. 2024, https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/maribor-sv-janez-krstnik/01510/?pg=88.

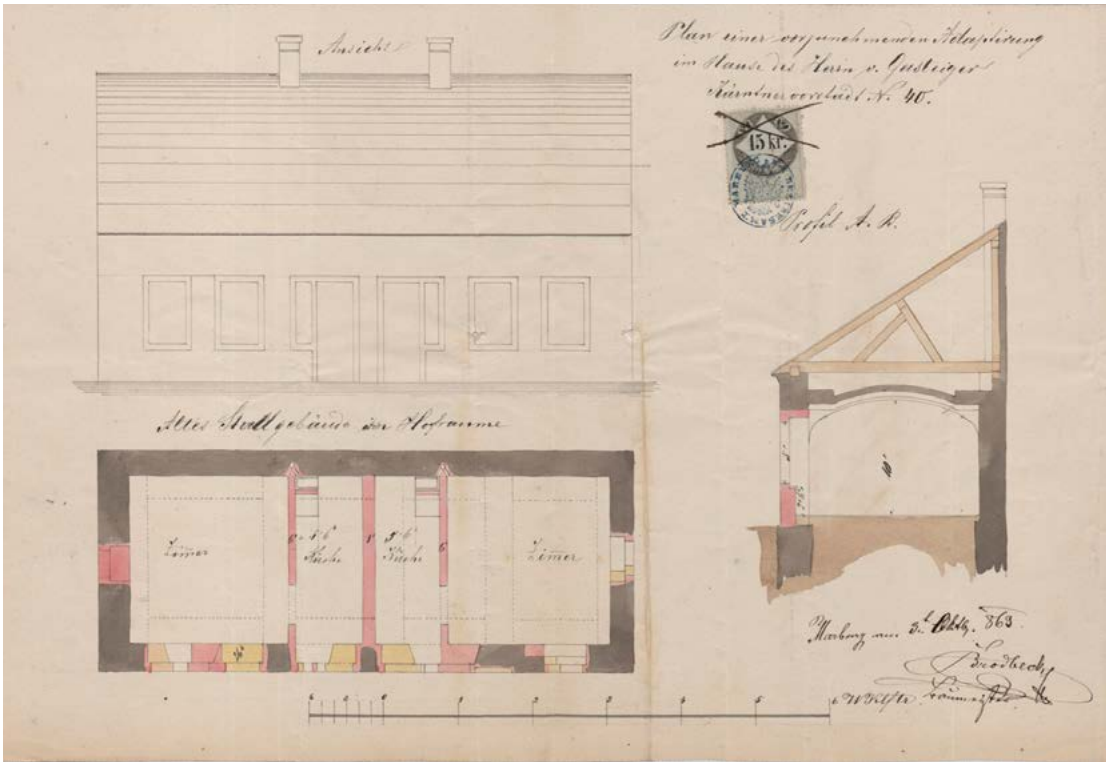

10. Ferdinand Brodbeck: Načrt za prezidavo hleva v dve stanovanji, Koroška cesta 56, 1863, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

vtisa, da je bila dom uspešnega tovarnarja in mestnega svetnika. Simetrično petosno pročelje je v pritličju členjeno s pasovi rustike, bogatejše nadstropje pa je okrašeno s pravokotnimi polji, v katere je pod okenskimi okvirji vstavljen diamant, ki ga obrobljata pilastra. Tudi okna so obrobljena s pilastri, ki se nad profiliranim zidcem nadaljujejo z volutnima konzolicama, ki nosita profilirano ravno ogredje. Venčni zidec je oblikovan kot zobčasti friz. Projektant, ki je zasnoval to zgodnjehistoristično pročelje s prvinami renesančne arhitekture, še ni znan. Pozneje je Gasteiger naročal načrte pri mariborskem stavbnem mojstru Ferdinandu Brodbecku,[61] ki je leta 1863 narisal načrt prezidave dvoriščnega hleva v stanovanji (sl. 10).[62] Takrat so pritlični hlev, ki je v pogledu z današnje Belačeve ulice vsaj v zasnovi še ohranjen, z malenkostnimi prezidavami spremenili v enosobni stanovanji s kuhinjo.

Decembra leta 1859 sta Heinrich in Cäcilia Gasteiger kupila za mariborske razmere zelo razkošno hišo podjetnika Carla Gerdesa s pripadajočo nekdanjo tovarno kavnih nadomestkov, katerih gradnja in prezidave so obravnavane v nadaljevanju. Kupnina je znašala 24.000 goldinarjev, uradniki pa so ob vpisu v zemljiško knjigo opisali tudi posamezne dele stavbe, ki je vključevala nekdanjo celestinsko cerkev, ki jo je Gerdes preuredil v tovarno in sušilnico cikorije, povezovalni trakt, v katerem so bili obokan hlev za štiri konje in prostor za kočije v pritličju ter vrtni salon in

[61] O Ferdinandu Brodbecku gl. Curk, "Mariborsko gradbeništvo," 304; Semlič Rajh et al., *Maribor*, 36.

[62] Gasteiger, Heinrich, Koroško predmestje 40, predelava hleva v dve stanovanji, 1863, Gradbeni spis Okrajnega urada Maribor, SI_PAM/0057/024/00672, PAM.

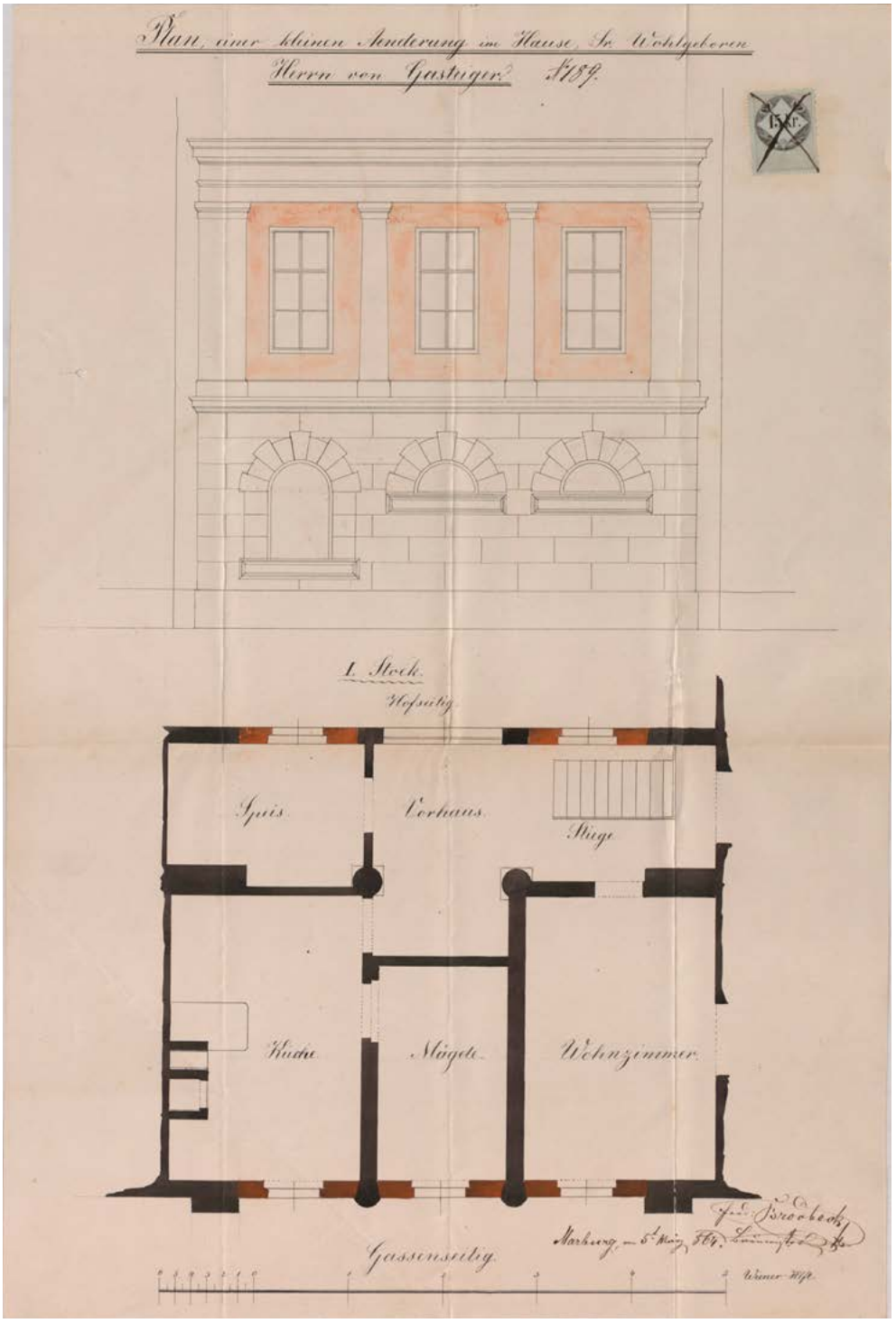

11. Ferdinand Brodbeck: Načrt za majhno spremembo stanovanjske hiše gospoda Gasteigerja, Orožnova ulica 11, 1864, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

12. Vzhodno pročelje povezovalnega trakta med nekdanjo celestinsko cerkvijo in tovarno kavnih nadomestkov ter stanovanjsko hišo (© ZRC SAZU, UIFS; foto: Andrej Furlan)

terasa v nadstropju, podkletena enonadstropna stanovanjska hiša v Orožnovi ulici ter nekdanji vrt, spremenjen v dvorišče.[63]

Heinrich Gasteiger stanovanjskega dela hiše ob Orožnovi ulici ni spreminjal, bistveno pa je preuredil povezovalni trakt med hišo in nekdanjo cerkvijo oziroma tovarno. Načrt za preureditev je 5. marca 1864 narisal stavbni mojster Ferdinand Brodbeck (sl. 11).[64] Namesto zasteklitve so med toskanske stebre v nekdanjem Gerdesovem zimskem vrtu na pročelju Gospejne ulice vstavili opečne zidove in pravokotna okna, ki so jih pozneje zaprli (sl. 12). S prezidavo zimskega vrta so pridobili bivalno sobo, sobo za služkinje in kuhinjo, nekdanjo teraso pa so preuredili v shrambo in predsobo s stopniščem. Po Brodbeckovem načrtu so delno spremenil tudi pritlična okna hleva in prostora za vozove v Gospejni ulici.

Iz nekdanje tovarne kavnih nadomestkov v celestinski cerkvi so najpozneje do leta 1865, ko jo je najela mariborska evangeličanska skupnost, odstranili lesene etaže, namenjene sušenju cikorije, ter jo opremili z oltarjem in prižnico. Evangeličanska cerkev je bila posvečena maja 1865 in je delovala do leta 1869, ko so zgradili novo evangeličansko cerkev v Gregorčičevi ulici.

Nekdanji tovarnar Heinrich Gasteiger se je po predaji steklarne v Josipdolu sinovom posvetil financam in od leta 1871 do smrti leta 1880 vodil Mestno hranilnico.[65] Na seji, ki je potekala na dan Gasteigerjeve smrti 18. marca 1880, je upravni odbor hranilnice sklenil, da bodo zaradi pokojnikovih izjemnih zaslug naročili celopostavni portret v naravni velikosti, ki bo krasil upravne prostore Mestne hranilnice.[66] Na portretu Eduarda Linda, ki je Gasteigerja upodobil kot viteza reda Franca Jožefa (sl. 13), je napis *Heinrich Edler von Gasteiger / Obmann der Gemeinde Sparkasse / in Marburg 1871–1880*.[67] Portretiranec drži v roki dokument, v katerem so vidne besede *Fonds*, *Passiv-Capital*, *Activ-Capital* in *Hippotekar Darlehen*. Po izgradnji monumentalne hranilniške stavbe leta 1886 je portret visel na častnem mestu desno ob kaminu v sejni dvorani; levo ob kaminu je bil portret ustanovitelja hranilnice, nekdanjega župana in Gasteigerjevega svaka Andreasa Tappeinerja.[68] Hišo v Orožnovi ulici je po Gasteigerjevi smrti podedovala hči Franziska Emilia, poročena Prodnigg, ki je avgusta istega leta organizirala dražbo, na kateri niso prodali samo celotne hišne opreme,

[63] Vidmar, *Umetnostna galerija*, 39.

[64] Gasteiger, Heinrich, Koroška cesta 26/Orožnova ulica 11/Gospejna ulica 3, manjša prezidava stanovanjske hiše, 1864, Gradbeni spis Okrajnega urada Maribor, SI_PAM/0057/024/00722, PAM.

[65] Ippen, *Denkschrift*, 46, 63.

[66] Ippen, *Denkschrift*, 63: »Der seltene Eifer, mit dem der Genannte sich dem Wohle der Anstalt stets unverdrossen widmete und die Verdienste, die er sich um dieselbe erworben hatte, bestimmten den Ausschuss, in der am Todestage abgehaltenen Sitzung, das Andenken dieses Mitgliedes unter anderem auch dadurch zu ehren, dass dessen lebensgroßes Bildnis gleich dem seines im Jahre 1868 verstorbenen Vorgängers Herrn Andreas Tappeiner, des ersten Obmannes der Sparcasse, die Amtsräume der Anstalt ziere.«

[67] Pokrajinski muzej Maribor, inv. št. N. 1078 (139 × 105 cm).

[68] Vidmar, "Porträts," 217–19.

13. Eduard Lind: Portret Heinricha Gasteigerja, 1880, Pokrajinski muzej Maribor (© Pokrajinski muzej Maribor)

pač pa tudi obleke in perilo nekdanjega lastnika.[69] 23. septembra 1880 sta hišo kupila Herman baron Goedel-Lannoy in soproga Klementina ter jo v naslednjih letih prezidala v najrazkošnejšo historistično palačo v Mariboru, od leta 1954 pa je v njej Umetnostna galerija Maribor.[70]

Tovarna kavnih nadomestkov in stanovanjska hiša Carla Gerdesa

Carl Gerdes je bil rojen leta 1803 v Braunschweigu.[71] Braunschweiški in magdeburški trgovci so sredi 18. stoletja kot prvi v Evropi ustanovili manufakture, v katerih so iz očiščenih in praženih korenin cikorije proizvajali kavne nadomestke. Ko je Gerdes leta 1827 zaprosil za dovoljenje za ustanovitev manufakture v Varaždinu, je v vlogi navedel, da prihaja iz Lübecka in da se je s proizvodnjo

[69] "Freiwillige Fahrnissen-Versteigerung," 4.

[70] Vidmar, *Umetnostna galerija*, 41–87.

[71] "Karl Gerdes †," 3.

kavnih nadomestkov seznanil v domovini.[72] Gerdesovo poslovanje v Varaždinu je bilo sprva skromno, saj je večino dela opravil sam, po šestih letih pa je v zagrebškem časopisu objavil reklamni oglas, v katerem je poudaril, da mu je po večletnem trudu uspelo iz cikorije izdelati nadomestek, ki je po okusu in vonju povsem podoben kavi in za katerega uporablja najboljše sestavine, ki ne škodujejo človeškemu organizmu.[73] Izdelek je prodajal po najnižji možni ceni z imenom »švicarska kava z vaniljo«.[74] Leta 1837 je kavne nadomestke uspešno prodajal v kraje avstrijske monarhije, Madžarske, Sedmograške in na Apeninski polotok, dve leti pozneje pa je podjetje prodal varaždinskim trgovcem Tomasijem.[75]

Po prodaji varaždinske manufakture je Gerdes sklenil družabništvo z rojakom iz Braunschweiga Karlom pl. Denikejem (1806–1873), lastnikom gospostva Rače, s katerim sta se poznala najpozneje od leta 1827, ko sta bila od 28. do 30. julija na »oddihu« (verjetneje poslovnem sestanku) v zdravilišču Rogaška Slatina.[76] O Gerdesovem in Denikejevem družabništvu smo seznanjeni iz sporočila, ki ga je Karl Denike 25. septembra 1841 poslal časniku *Allgemeine Zeitung*, ki je takrat izhajal v Augsburgu, in v njem navedel, da je bil Gerdes dve leti družabnik v njegovi tovarni kavnih nadomestkov v Račah, potem pa se je odločil za osamosvojitev in ureditev tovarne v Mariboru.[77] Denike je v Račah prideloval cikorijo in verjetno v Italiji kupoval najboljše fige za proizvodnjo figove kave.[78] Iz objavljenega sporočila je med drugim razvidno, da si je Gerdes skušal neupravičeno pridobiti nekdanje skupne kupce in da je njegova tovarna v Mariboru začela poslovati 1. novembra 1841.

Dokumentacija o preurejanju nekdanje celestinske cerkve v tovarno kavnih nadomestkov razkriva, da je bila stavba leta 1841 v lasti Ane Perko, ki jo je leta 1830 podedovala po očetu Ignazu Krenzu.[79] Anin soprog Ludwig Perko je v Maribor prišel iz Varaždina, kjer bi utegnil na stavbo opozoriti Carla Gerdesa. 26. junija 1841 je mariborski magistrat prejel vlogo Carla Gerdesa, da želi v skladišču gospoda Perka začasno pripravljati kavni nadomestek, dokler ne bo zgradil prave tovarne.[80] Ker so bile za novo namembnost v skladišču potrebne nekatere spremembe, je predložil gradbeni načrt in prosil magistrat

[72] Despot, "O privredi grada Varaždina," 121.

[73] Despot, "O privredi grada Varaždina," 121.

[74] Despot, "O privredi grada Varaždina," 121.

[75] Despot, "O privredi grada Varaždina," 122.

[76] Cvelfar, *Knjiga gostov*, 83.

[77] "Nachricht," 2432: »Nachricht. Kranichsfeld bei Marburg in Steiermark, am 25 Sept. 1841. Um Irrungen vorzubeugen, gebe ich meinen verehrten Freunden folgende Nachricht: In meinem Kaffee-Surrogat-Fabriks-Geschäfte hatte ich Hrn. Karl Gerdes zwei Jahre als Compagnon. Dieser versendet nun zur Etablirung eines eigenen Geschäftes gedruckte Circulare, in welchen er auch hinweist, »die Bestellungen auf Kaffee-Surrogate bis ersten November nach Kranichsfeld zu richten, später aber die Aufträge nach Marburg an seine Firma Karl Gerdes einzusenden.« Da man hieraus schließen könnte, als hätte ich meine Fabrik hier gänzlich aufgegeben, so nehme ich mich die Freiheit, meinen verehrten Freunden die Anzeige zu machen, daß ich die hiesige Fabrik ununterbrochen fortbetreibe, und durch den Wechsel einiger Leute noch sorgfältiger darin arbeiten lasse. Ich baue an meiner Herrschaft die Cichorien-Kaffee-Wurzel wie früher und beziehe zu dem beliebten Feigen-Kaffee die Feigen aus bester Quelle. Die mir zugedachten Bestellungen bitte ich an mich zu richten, und sich überzeugt zu halten, daß ich in jeder Hinsicht für das Interesse meiner Freunden Sorge trage, und nicht aufhören werde, stets bereitwillig und ergeben zu seyn. Karl Denike zu Kranichsfeld bei Marburg.«

[78] Sporočilo v časniku *Allgemeine Zeitung* je tudi dokaz, da je tovarna kavnih nadomestkov v Račah delovala najpozneje od leta 1839, najverjetneje pa že vsaj desetletje prej, in ne od okrog leta 1863, kakor sta domnevala Kodrič in Pajtler, "Pinus," 140.

[79] Vidmar, *Umetnostna galerija*, str. 32.

[80] Dopis Carla Gerdesa mariborskemu magistratu, pred 26. 6. 1841, fol. 293, K. 28, 129/1841, Fasz. 11/6, KA Marburg, StLA. O Gerdesovih prezidavah in novogradnjah gl. Vidmar, "The Palais," 151–55; Vidmar, *Umetnostna galerija*, 32–39.

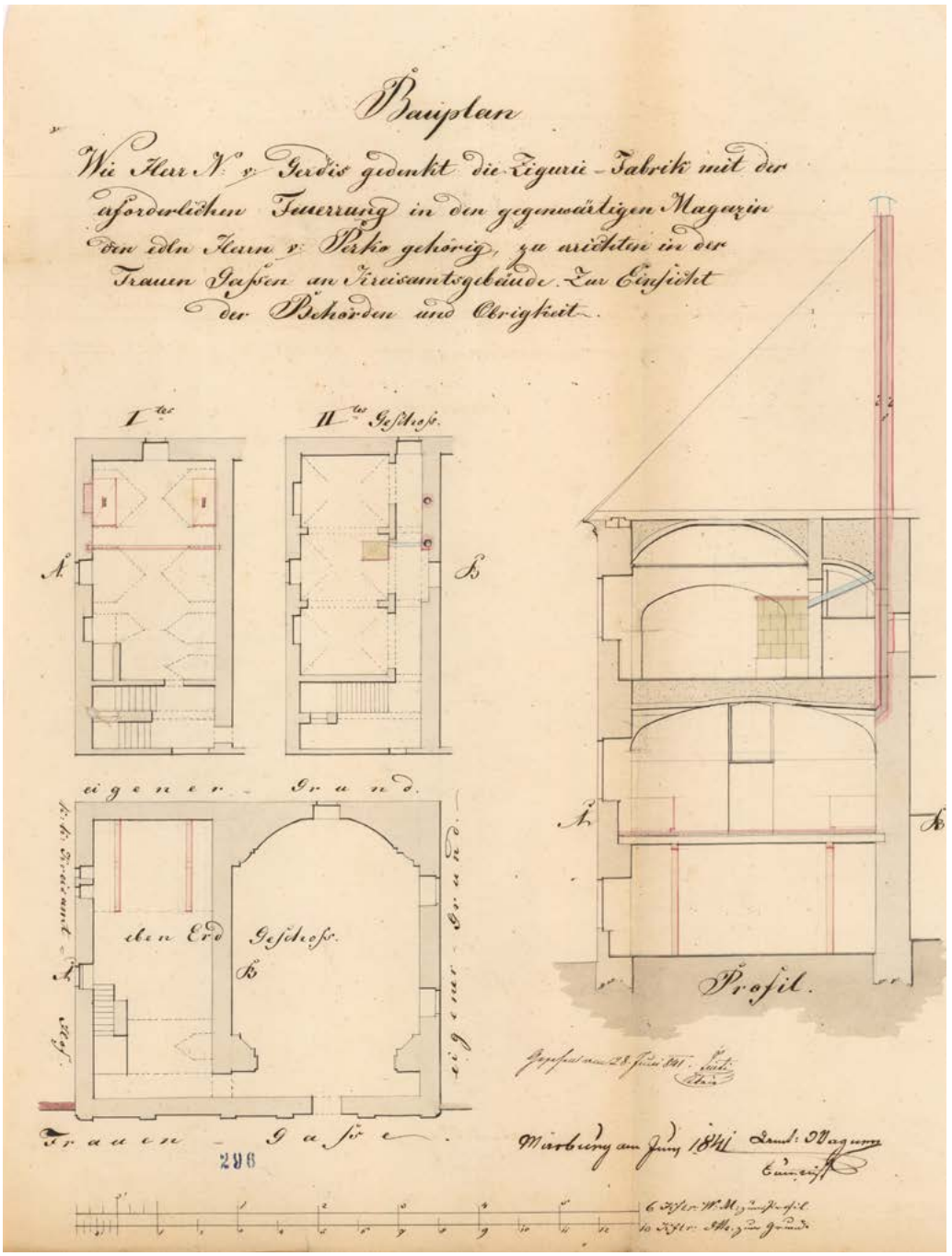

14. Anton Wagner: Načrt za prezidavo nekdanje celestinske cerkve in skladišča v tovarno kavnih nadomestkov, 1841, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

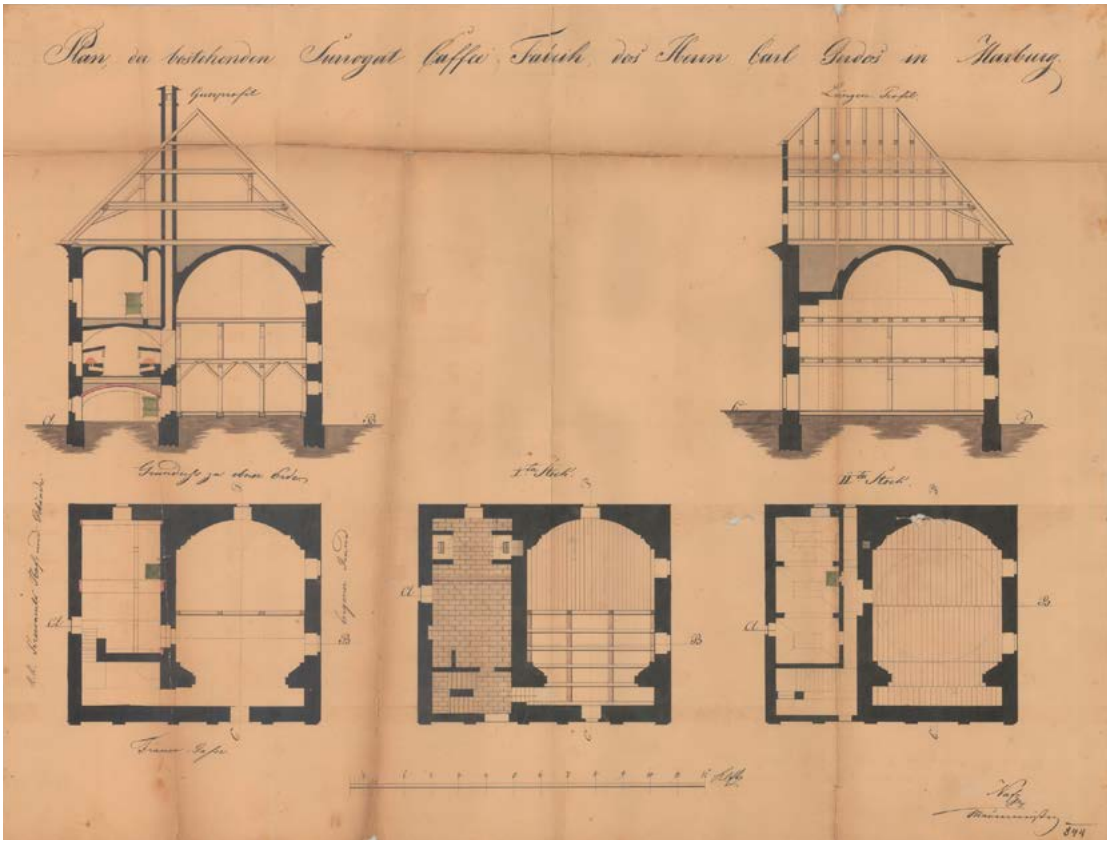

15. Johann Georg Nafz: Načrt tovarne kavnih nadomestkov Carla Gerdesa, 1844, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

za odobritev gradnje in imenovanje gradbene komisije.[81] Vloga je uradnike mariborskega magistrata, mariborskega okrožja in okrožnega gradbenega urada zaposlovala nadaljnjih pet let, delno ker Gerdes ni upošteval požarnovarstvenih predpisov, pa tudi zaradi pritožb meščanov, ki jih je motil smrad pražene cikorije.[82] Gerdes je vlogi priložil načrt, ki ga je junija 1841 narisal mestni zidarski mojster Anton Wagner (sl. 14).[83] Prezidave je skušal preprečiti okrožni inženir Vaclav Twrdy, ki je menil, da načrti niso ustrezni, da so zidovi in oboki stare cerkve v tako slabem stanju, da ogrožajo Mariborčane in grozijo, da se bodo zrušili na pravkar zgrajeno stavbo okrožnega urada, ter da Gerdes ni pripravljen zadostiti zahtevam po požarni varnosti.[84] Leta 1844 je Gerdes naročil zidarskemu mojstru Johannu Georgu Nafzu, naj pripravi nov načrt za vgradnjo varnega opečnega oboka v nekdanji zakristiji (sl. 15).[85] Komisija okrožnega urada

[81] Dopis okrožnega urada mariborskemu magistratu, 14. 8. 1841, pag. 122, Gospejna ulica 3, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/014/00002, PAM.

[82] Protokol mariborskega magistrata, 7. 10. 1843, pag. 1–3, Gospejna ulica 3, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/014/00002, PAM.

[83] Anton Wagner, Načrt za prezidavo nekdanje celestinske cerkve in skladišča v tovarno kavnih nadomestkov, potrjen 28. 6. 1841, fol. 296, K. 28/1, Fasz. 11, KA Marburg, StLA.

[84] Protokol mariborskega magistrata, 5. 6. 1844, pag. 35–43, Gospejna ulica 3, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/014/00002, PAM.

[85] Johann Georg Nafz, Načrt obstoječe tovarne kavnih nadomestkov gospoda Carla Gerdesa v Mariboru, potrjen

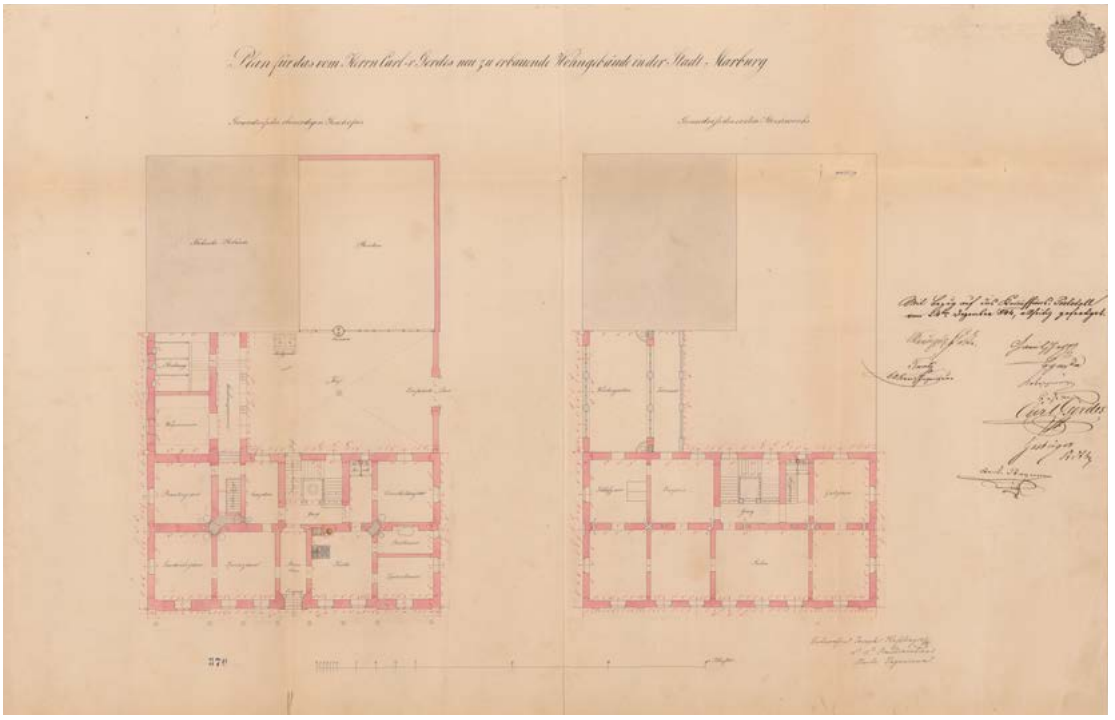

16. Joseph Hasslinger: Načrt za stanovanjsko hišo Carla Gerdesa v Mariboru, tlorisa pritličja in nadstropja, 1844, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

tudi z Nafzevim načrtom ni bila zadovoljna in je zahtevala izboljšave.[86] Tovarna je kljub sporom z uradniki uspešno obratovala, saj je Gerdes leta 1843 zaposloval 25 delavcev, poslovodjo, knjigovodjo, agenta na Dunaju in v Pešti ter trgovskega potnika za Ogrsko in Sedmograško.[87] Največ izdelkov, od katerih je bila najbolj priljubljena figova kava, je prodal v Avstriji, na Ogrskem, v Banatu in na Sedmograškem, skladišče je imel tudi v Trstu.[88]

Leta 1844 je Carl Gerdes pri arhitektu Josephu Hasslingerju (1807–1845), inženirju graške gradbene direkcije,[89] naročil načrte za enonadstropno stanovanjsko-upravno hišo, ki jo je nameraval zgraditi na nekdanjem samostanskem vrtu severno od tovarne. Pristojni gradbeni uradniki so načrte za hišo podpisali 24. decembra 1844, poleg projektanta in uradnikov je svoj podpis dodal tudi graditelj Gerdes (sl. 16).[90] Kljub podpisom so uradniki pozneje od Gerdesa zahtevali, da hišo premakne za šest čevljev proti jugu in tako v nadaljevanju sedanje Orožnove ulice omogoči meščanom prehod do drevoreda, ki so ga leta 1827 zasadili na zasutem mestnem jarku oziroma ob sedanji Strossmayer-

5. 7. 1844, Gospejna ulica 3, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacije Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/014/00002, PAM.

86 Dopis okrožnega urada mariborskemu magistratu, 11. 4. 1844, pag. 136–37, Gospejna ulica 3, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/014/00002, PAM.

87 Leskovec, "Razvoj gospodarstva v Mariboru," 322.

88 Leskovec, "Razvoj gospodarstva v Mariboru," 322.

89 O arhitektu Josephu Hasslingerju: Schoeller, *Pietro Nobile*, 306–07.

90 Joseph Hasslinger, Načrt za stanovanjsko hišo Carla Gerdesa v Mariboru, 1844, fol. 370, K. 28/1, Fasz. 11, KA Marburg, StLA.

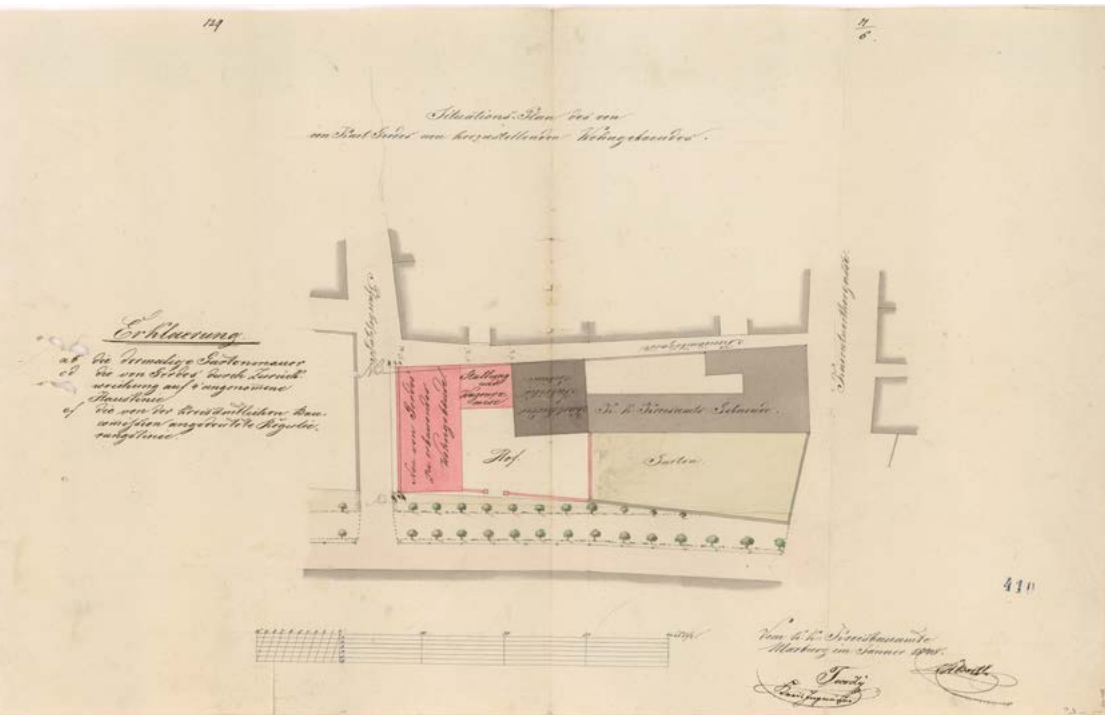

17. Situacijski načrt stanovanjske hiše Carla Gerdesa v Mariboru, 1845, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

jevi ulici.[91] Gerdes je popustil za štiri čevlje (sl. 17),[92] več pa ni bil pripravljen, saj sicer vozovi na tovarniškem dvorišču ne bi mogli obračati.[93] Stanovanjsko-upravno hišo so začeli graditi najpozneje v začetku aprila 1845, čeprav Gerdes še ni imel dovoljenja za načrtovani uvoz na tovarniško dvorišče iz Strossmayerjeve ulice, 7 × 3-osna s triosnim povezovalnim traktom do tovarne pa je zasedla ves razpoložljivi prostor med sedanjimi Orožnovo, Gospejno in Strossmayerjevo ulico.[94]

Hiša je bila dokončana najpozneje leta 1846, ko je Rudolf Gustav Puff zapisal, da je to sodobna hiša, v kateri je vse smotrno: poslikave, oprema in ogrevanje.[95] Umetnostni zgodovinarji so jo opredelili kot najlepšo poznoklasicistično hišo v Mariboru.[96] Joseph Hasslinger je simetrično glavno fasado s portalom v osrednji osi členil s komaj nakazanima stranskima rizalitoma, ki ju v pritličju zaznamuje rustika, v nadstropju pa toskanski pilastri. Portal, okna in vogali so v pritličju opremljeni z rustiko, okna gladkega gornjega nadstropja pa so poudarjena s pravokotnimi polji pod okni in trikotnimi čeli,

[91] Dopis okrožnega urada mariborskemu magistratu, 6. 1. 1845, pag. 44–46, Gospejna ulica 3, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/014/00002, PAM.

[92] Situacijski načrt stanovanjske hiše Carla Gerdesa v Mariboru, 1845, fol. 410, K. 28/1, Fasz. 11, KA Marburg, StLA.

[93] Dopis Carla Gerdesa štajerskemu deželnemu guberniju, 13. 1. 1845, fol. 403–406v, K. 28/2, Fasz. 11, KA Marburg, StLA.

[94] Dopis okrožnega inženirja Vaclava Twrdyja okrožnemu uradu, 7. 4. 1845, pag. 78–79, Gospejna ulica 3, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/014/00002, PAM.

[95] Puff, *Marburg*, 80; Puff, *Maribor*, 61

[96] Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 84.

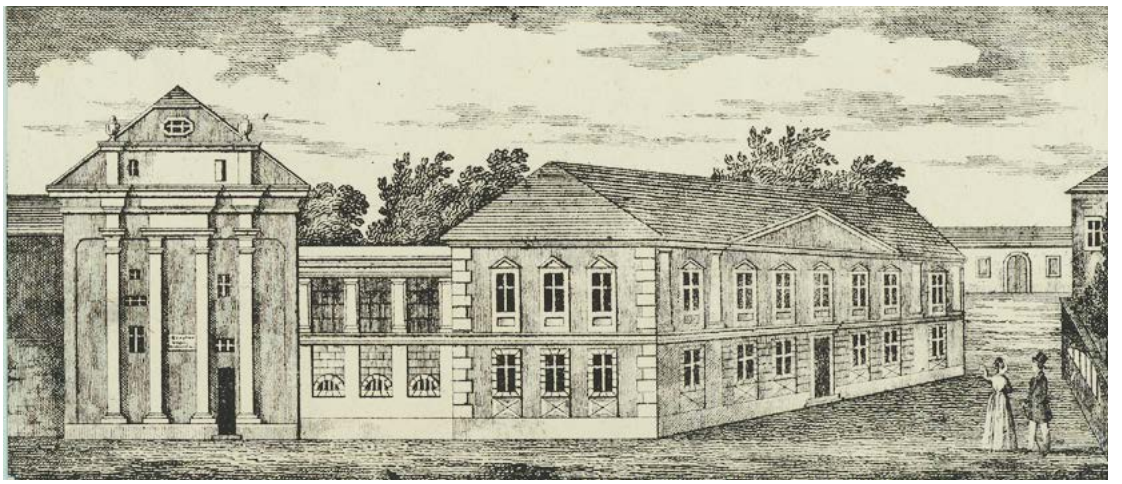

18. Stanovanjska hiša in tovarna Carla Gerdesa v pogledu s severovzhoda, litografija, po 1846, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

ki so okrašena s palmetami. Enaki elementi se ponovijo na drugih pročeljih, razen na povezovalnem traktu, ki ga je Hasslinger okrasil z lizenami in toskanskimi pilastri na vzhodnem ter arkadami in toskanskimi pilastri na zahodnem pročelju. Na Hasslingerjevem načrtu pritličja in prvega nadstropja je napisana tudi predvidena uporaba prostorov.[97] V pritličju so bili v zahodnem delu stavbe predvideni kuhinja, shramba, kopalnica, soba za služabnike in stranišče, v vzhodnem pa jedilnica, garderoba, soba za tovarniške uslužbence in trgovski prostor. V povezovalnem traktu so predvideli remizo, hlev za tri konje in hodnik. V prvem nadstropju hiše so navedeni samo salon, soba za goste, predsoba in spalnica, v prvem nadstropju povezovalnega trakta, ki je imel ravno streho, sta bila načrtovana terasa in zimski vrt. Ob Strossmayerjevi ulici je bila predvidena zidana ograja s slopastim vhodom.

Kmalu po izgradnji hiše je dal Gerdes natisniti reklamne plakate in račune, na katerih sta bili upodobljeni tovarna in stanovanjska hiša. Za glavo računa je neznani, verjetno graški grafik pripravil 2,2 × 3,4 cm veliko litografsko upodobitev Maribora v pogledu z jugozahoda ter 2,3 × 3,4 cm veliko litografijo, na kateri sta Gerdesova hiša in tovarna upodobljeni v pogledu s severovzhoda; obe sta uokvirjeni z neorokokojsko okrasno kartušo.[98] Tudi zaradi majhnosti upodobitve so arhitekturni elementi Gerdesovih stavb poenostavljeni, edino na nekdanji cerkveni fasadi je upodobljena pilastrska členitev. Od plakatov sta ohranjeni iz večje celote izrezana litografija z upodobitvijo stavb s severovzhoda (sl. 18) ter barvna litografija s pogledom z zahoda (sl. 19).[99] Grafiki, ki ju je Gerdes naročil pri še neznanih umetnikih, sodita med najstarejša dela grafičnega oblikovanja po naročilu mariborskih tovarnarjev. Kljub napačni perspektivi in neujemanju nekaterih detajlov z obstoječo arhitekturo (npr. dolžina nekdanje cerkve v pogledu z zahoda) je razvidno, da sta si umetnika stavbo ogledala in da

[97] Za reprodukcijo gl. Vidmar, "The Palais," 154; Vidmar, *Umetnostna galerija*, 37.

[98] Račun je bil opremljen tudi z napisom *Factura von der k. k. landesbefugten Surrogat-Cafe-Fabrik des Carl Gerdes*. Za Gerdesa ga je tiskalo litografsko podjetje T. Schneiderja v Gradcu. Ohranjeni izvod je datiran 16. oktobra 1858. Za reprodukcijo gl. Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 179.

[99] Tovarna kavnih nadomestkov Carla Gerdesa, 007, II, Einzelnes, Marburg, Ortsbildersammlung, StLA; Tovarna kavnih nadomestkov Carla Gerdesa, 005, II, Einzelnes, Marburg, Ortsbildersammlung, StLA. Gl. tudi Zahn, *Styria*, 510; Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 84–85, 178–79.

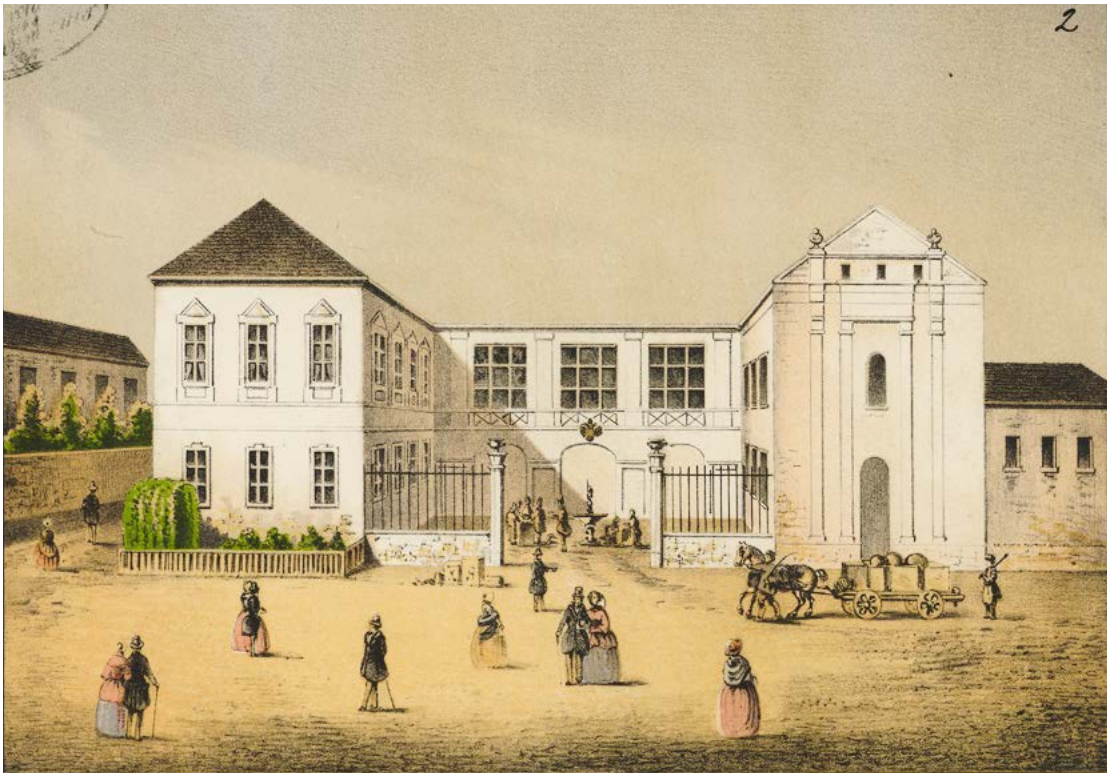

19. Stanovanjska hiša in tovarna Carla Gerdesa v pogledu z zahoda, barvna litografija, po 1846, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

se je Gerdes za povečanje prodaje svojih izdelkov odločil za reprezentiranje z arhitekturo. Verjetno mu je bilo znano, da so dajali tudi podjetniki in industrialci v velikih nemških industrijskih središčih na tiskovinah upodabljati svoje tovarne,[100] v štiridesetih letih 19. stoletja pa so se tovarnarji reprezentirali z arhitekturo tudi v slovenskem prostoru, saj je dal tudi podjetnik Josef Ludwig Hausmann v glavi pisemskega papirja natisniti realistično upodobitev svojega dvorca Novo Celje, hlevov in tovarne vinjaka, sadjevca, ruma in kisa.[101] V drugi polovici 19. stoletja so svoje izdelke z arhitekturo propagirali tudi drugi mariborski poslovneži.[102] Grafiki z Gerdesovih reklamnih plakatov sta dopolnjeni s privlačnimi in lepo oblečenimi mladimi ženskami in moškimi, ki v sproščenem vzdušju postopajo pred tovarno. V pogledu s severovzhoda so dokaj natančno upodobljena pročelja tovarne, povezovalnega trakta in stanovanjsko-upravne hiše, barvna litografija je manj natančna v prikazu višin in velikosti posameznih stavb ter ne prikazuje mestnega drevoreda, poudarjen pa je grb z dvoglavim orlom nad osrednjo arkado povezovalnega trakta kot dokaz, da je Gerdes za svojo tovarno pridobil deželno koncesijo.

Po manj kot dveh desetletjih delovanja tovarne v nekdanji celestinski cerkvi je Gerdes stanovanjsko-upravno hišo, povezovalni trakt in tovarno prodal Heinrichu Gasteigerju ter se z družino preselil na Koroško cesto.

[100] Za Hamburg gl. npr. Jerchow, "Handel," 46–56.

[101] Vidmar, *Novo Celje*, 274–75.

[102] Za reprodukcije tiskovin gl. Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 79, 99–100, 104, 111, 117, 124–25, 129–32.

20. Hiša na Koroški cesti 31
(© ZRC SAZU, UIFS; foto: Andrej Furlan)

Destilarna rozolije in žganja Jakoba Felberja

Carl Gerdes je leta 1859 kupil hišo in tovarno rozolije s sedanjim naslovom Koroška cesta 31, ki ju je dal zgraditi podjetnik Jakob Felber (sl. 20). Po navedbah Antoše Leskovca je bil Felber domačin, ki je tovarno ustanovil leta 1825 in pridobil patent za parilnik za žganje.[103] Bil je tudi prvi mariborski podjetnik, ki je v svoji tovarni uvedel parni pogon.[104] Leta 1846 je Felber liker in žganje prodajal na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem.[105] Najpozneje tega leta je bila dokončana Felberjeva stanovanjsko-upravna hiša ob Koroški cesti, saj jo je Rudolf Gustav Puff takrat opisal kot najelegantnejšo hišo v Koroškem predmestju.[106] Projektant odlične 8 × 3-osne enonadstropne Felberjeve hiše ni znan.[107] Severno pročelje je členjeno s plitvim dvoosnim rizalitom, nad katerim je konzolno trikotno čelo. Nadstropji deli profiliran zidec, ki mu sledita preprost zidec pod okni prvega nadstropja in profiliran venčni zidec. Stene pritličja in rizalita so rusticirane s pravokotniki, na stenah nadstropja so pasovi rustike. Ohranjena je tudi manjša gospodarska stavba, ki se na jugozahodu prislanja na stanovanjsko-upravno hišo. Vizualna podoba Felberjeve in pozneje Gerdesove tovarne je ohranjena na litografijah s premerom 6,3 cm, s katerimi so okrog leta 1880 opremljali embalažo Gerdesove figove kave (sl. 21).[108] Neznani litograf je upodobil velik tovarniški kompleks s stavbami okrog dveh notranjih dvorišč in ograjenim vrtom. Enonadstropna pražarna z večjim in tremi manjšimi dimniki je bila ob sedanji Ribiški ulici, prehod na notranje dvorišče pa je vodil skozi ne-

[103] Leskovec, "Razvoj gospodarstva," 322.

[104] Baš, "Gospodarske in kulturne slike," 16.

[105] Puff, *Marburg*, 256; Puff, *Maribor*, 156.

[106] Puff, *Marburg*, 118; Puff, *Maribor*, 83. Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 107, sta stavbo datirala v leta okrog 1860.

[107] Prim. Sapač, "Katalog," 509.

[108] Etiketi za embalažo kavnih nadomestkov Carla Gerdesa, 024, III, Einzelnes, Marburg, Ortsbildersammlung, StLA. Gl. tudi Zahn, *Styria*, 510; Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 107, 184.

21. Etikete za embalažo tovarne kavnih nadomestkov Carla Gerdesa, litografija, okrog 1880, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

koliko zamaknjeno stavbo ob Koroški cesti. Nad prehodom sta bila grb z dvoglavim orlom v znak pridobitve deželne koncesije in napis *Caffe-Surrogat-Fabrik Carl Gerdes & Sohn*. Tudi na tej grafiki so upodobljeni romantični sprehajalci, natovorjena vozova in delavci na tovarniškem dvorišču. Litografijo je najbrž naročil Gerdesov naslednik Karl Hauser, ki je hišo in tovarno kupil leta 1876 ter obdržal Gerdesovo blagovno znamko. Carl Gerdes je zadnja leta preživel v hiši z naslovom Koroška cesta 38, zadnji v vrsti desetih hiš, zgrajenih na nekdanji katastrski parceli 100 v Koroškem predmestju, od katerih je bila ena v lasti Heinricha Gasteigerja (Koroška cesta 60; porušena pred gradnjo stanovanjskega bloka).

Tovarna kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja

Drugo mariborsko tovarno kavnih nadomestkov sta leta 1848 ustanovila nekdanja Gerdesova uslužbenca Friedrich Gereke (?–1873) in Matthias Weingartshofer.[109] Navadno obrtniško dovoljenje, in ne pravega tovarniškega, sta pridobila v zmedi revolucionarnega leta, kakor se je izrazil Carl Gerdes v eni od številnih pritožb proti konkurentu Gerekeju, saj je Weingartshofer najpozneje leta 1851 izstopil iz podjetja.[110] Od kod je Gereke prišel v Maribor, ni znano, na Štajerskem pa je bil

[109] Leskovec, "Razvoj gospodarstva v Mariboru," 323.

[110] Dopis Carla Gerdesa okrajnemu glavarstvu, 13. 1. 1852, fol. 598–599, spis 3260/851, fasc. 18/9, Okrajno glavarstvo Maribor, SI_PAM_0058/001, PAM.

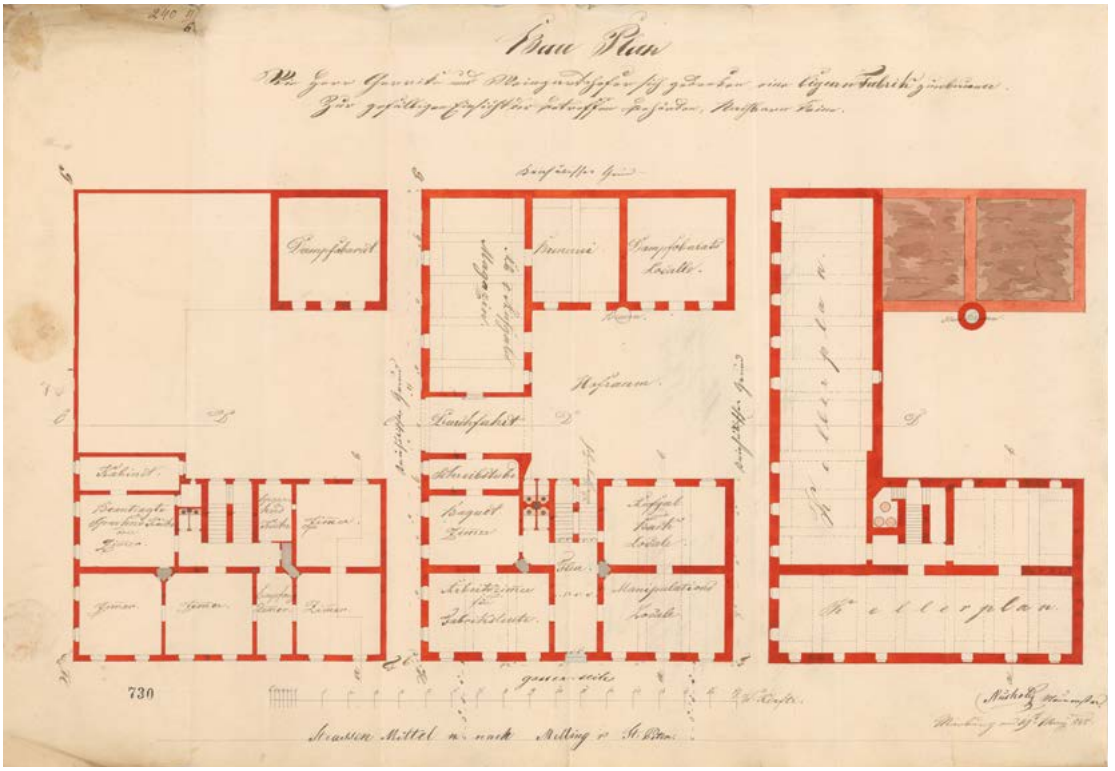

22. Johann Nusshold: Načrt za tovarno kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja in Matthiasa Weingartshoferja, tlorisi kleti, pritličja in nadstropja, 1848, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

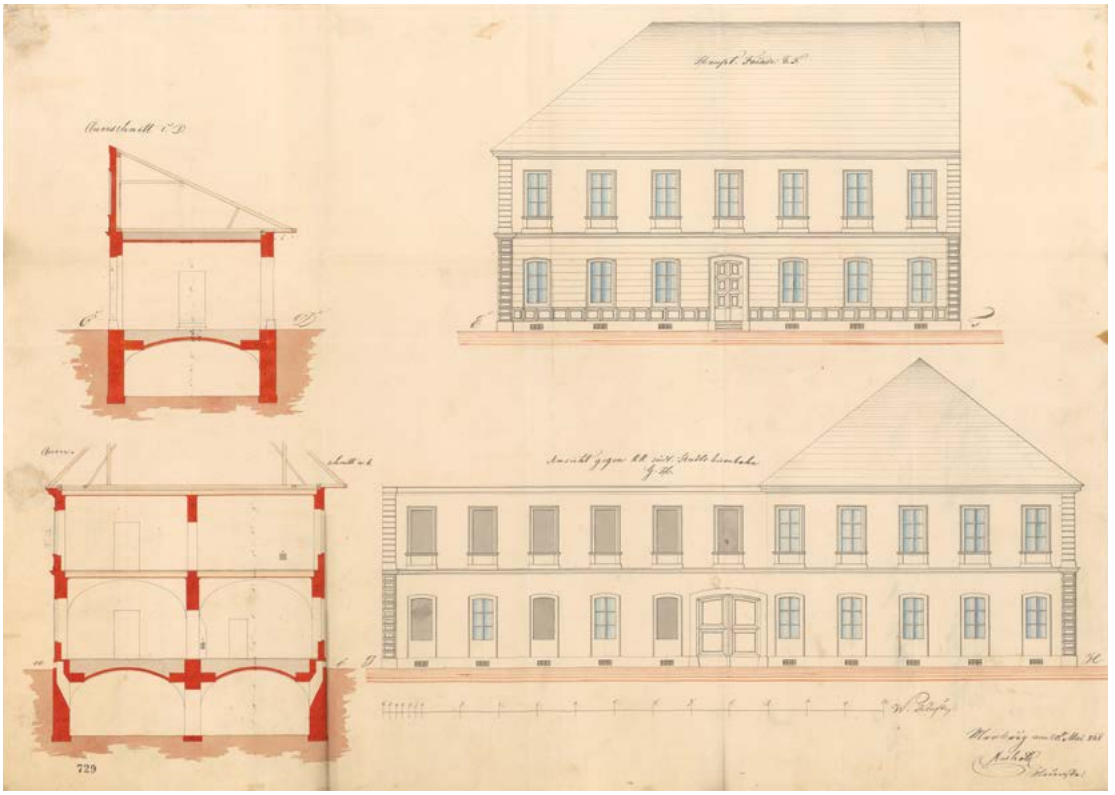

23. Johann Nusshold: Načrt za tovarno kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja in Matthiasa Weingartshoferja, prereza in narisa južnega in zahodnega pročelja, 1848, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

najpozneje 27. julija 1845, ko sta se s Carlom Gerdesom sestala v zdravilišču Rogaška Slatina.[111] Gerdesove pritožbe so najboljši pisni vir o zgodnjem obratovanju tovarne, dopolniti pa jih je mogoče s še neobjavljenimi načrti. Tovarna je delovala vsaj do leta 1877, ko sta Gerekejeva sin in vnuk pobegnila v tujino, da bi se izognila zaporni kazni zaradi razžalitve veličanstva.[112]

Friedrich Gereke in Matthias Weingartshofer sta v prošnji za gradbeno dovoljenje 20. maja 1848 navedla, da sta od Aloisa pl. Kriehuberja kupila zemljišče v Melju, ki je ležalo *pod skladiščem* (južno od železniškega skladišča) in je bilo približno 50 sežnjev oddaljeno od železniške proge.[113] Načrte za nadstropno stanovanjsko-tovarniško stavbo, ki naj bi bila s sedmimi okenskimi osmi usmerjena na Meljsko cesto in z enajstimi proti železniški progi, je 19. maja 1848 podpisal zidarski mojster *Nushold* (sl. 22).[114] O Johannu Nussholdu iz Radgone je bilo doslej znano, da je leta 1846 kot polir sodeloval pri gradnji mariborske železniške postaje, pet let pozneje pa je po načrtih inženirjev Adama Wiesingerja in Gustava Lahna zgradil mestno gledališče.[115] Po Nussholdovem načrtu naj bi bila južno in zahodno krilo tovarne kavnih nadomestkov podkletena, na vzhodnem koncu severnega krila pa je bil predviden dvoetažni prostor za parni stroj (*Dampfabarat*). V pritličju vzhodnega krila so na obeh straneh vhodne veže narisani delovni prostori in pakirnice, ki bi se skozi pisarno in prehod proti severu nadaljevali v skladišče in pražarno. V prvem nadstropju južnega krila so bile predvidene sprejemnica, sobe, kuhinja ali kuhinji s tedaj sodobnim štedilnikom in kabinet. Središčni osi južnega in zahodnega pročelja je Nusshold poudaril s portaloma, pročelji pa členil z rusticiranimi vogali, zidcem med etažama in pravokotnimi polji pod okni prvega nadstropja (sl. 23).[116] Samo na južnem pročelju je predvidel okrasna pravokotna polja pod pritličnimi okni. Za enotnost zahodnega pročelja je poskrbel s šestimi slepimi okni v severni polovici, ki bi osvetljevala podstrešje, saj stavba v tem delu ne bi bila nadstropna.

Na situacijskem načrtu za novogradnjo hiše Meljska cesta 9 je stanovanjsko-upravna stavba Gerekejeve *Zigori Fabrick* vrisana na vogalu Meljske ceste in Einspielerjeve ulice,[117] leta 1881, ko je bila stavba v lasti Paula Simona, so obcestno pročelje po načrtih Andreasa Tschernitschka podaljšali za dve osi proti vzhodu in prizidali vzhodni trakt.[118] Leta 1897, ko je bila hiša v lasti enega najambicioznejših mariborskih podjetnikov, mlinarja in izdelovalca testenin Ludwiga Franza (1844–1904) in sinov,[119] je stavbenik Franz Derwuschek narisal načrte za prizidavo severnega

[111] V knjigo zdraviliških gostov je vpisan kot tovarnar Geriege; gl. Cvelfar, *Knjiga gostov*, 340.

[112] "Geflüchtet," 3.

[113] Vloga Friedricha Gerekeja in Matthiasa Weingartshoferja za gradbeno dovoljenje, 20. 5. 1848, fol. 728, K. 28/2, Fasz. 11, KA Marburg, StLA.

[114] Johann Nusshold, Načrt za tovarno kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja in Matthiasa Weingartshoferja, 19. 5. 1848, fol. 730, K. 28/2, Fasz. 11, KA Marburg, StLA.

[115] Curk, "Mariborsko gradbeništvo," 303.

[116] Johann Nusshold, Načrt za tovarno kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja in Matthiasa Weingartshoferja, 19. 5. 1848, fol. 729, K. 28/2, Fasz. 11, KA Marburg, StLA.

[117] Josef Lobenwein, Načrt za novogradnjo hiše Aloisa Kriehuberja, 1872, Meljska cesta 9, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/060/00006/001a, PAM.

[118] Andreas Tschernitschek, Načrt za prezidavo stanovanjske hiše Paula Simona, 1881, Meljska cesta 11, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/060/00008/001a, PAM.

[119] O Ludwigu Franzu z Dunaja, ki je leta 1883 kupil propadli Kriehuberjev mlin, ga močno povečal in v devetdesetih letih 19. stoletja začel izdelovati tudi testenine, gl. npr. Bele, "Plin," 50. O zgodnjeindustrijski arhitekturi Franzevega mlina in tovarne testenin: Ifko, "Intes," 167–69. O gradnjah članov družine Franz v Mariboru: Črepnjak, "Arhitekturna zapuščina," 473–87.

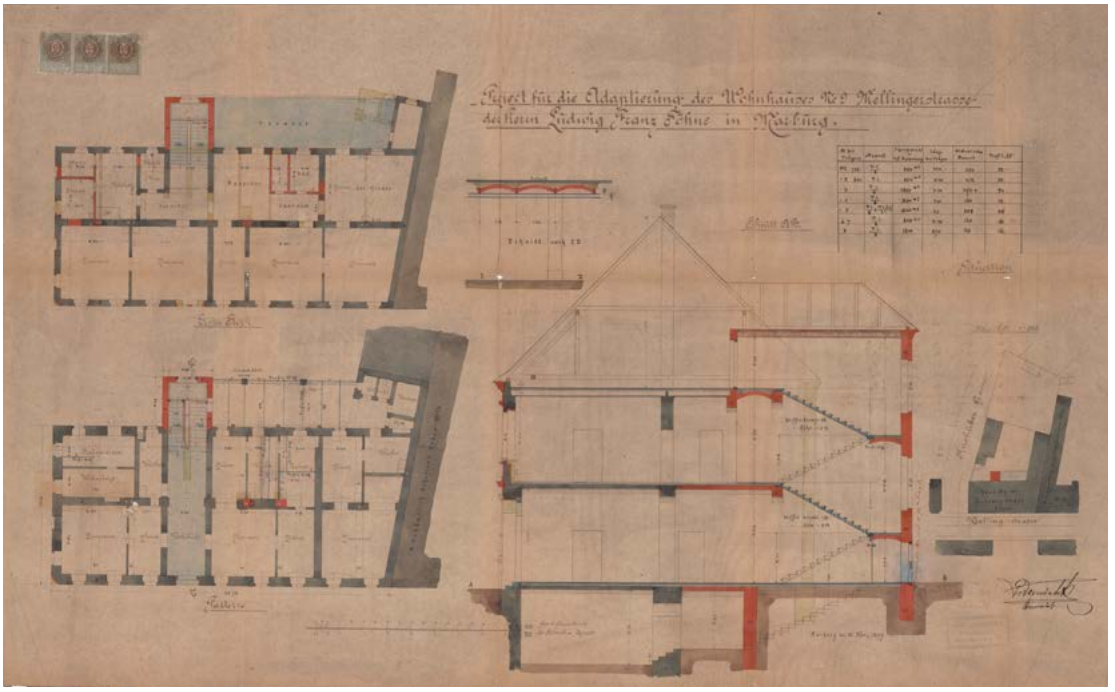

24. Franz Derwuschek: Načrt za prezidavo stanovanjske hiše Ludwiga Franza in sinov, 1897, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

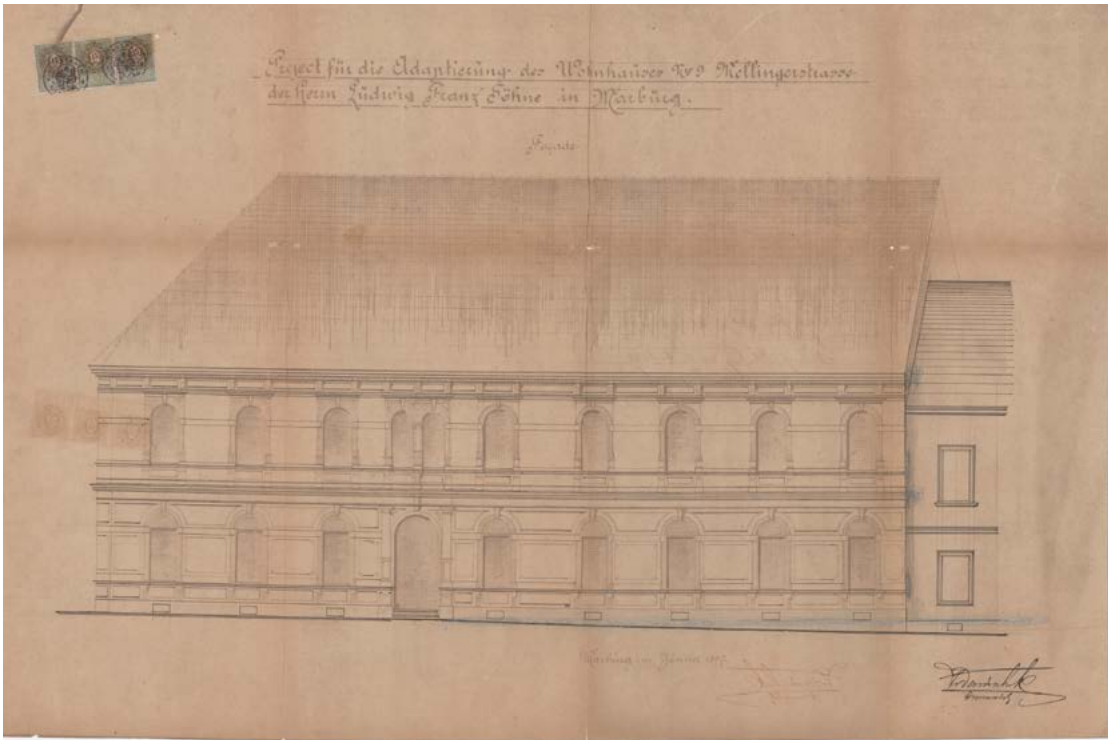

25. Franz Derwuschek: Naris za ureditev južnega pročelja stanovanjske hiše Ludwiga Franza in sinov, 1897, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

stopniščnega prizidka (sl. 24)[120] in pripravil načrt za neorenesančno preureditev južne fasade (sl. 25).[121] Opremil jo je s polkrožnim portalom, ki sta ga obdajala toskanska pilastra, okno nad njim pa razširil v biforo s toskanskim pilastrom na delilnem stebru. Nadstropje je od pritličja ločil z močno profiliranim zidcem ter vstavil konzolni venčni zidec. Vsa okna so bila polkrožno zaključena, ploskve pod okni in med njimi so bile členjene s pravokotnimi polji. V nasprotju z dosedanjimi domnevami, da od Gerekejeve tovarne ni ohranjenih sledi,[122] ugotovimo, da je stanovanjsko-upravni trakt ob Meljski cesti ohranjen, vendar prezidan in oropan vsega klasicističnega in neorenesančnega arhitekturnega okrasja.

Friedrich Gereke je leta 1851 zaposloval 40 delavcev ter kavne nadomestke in čokolado prodajal v Avstrijo, Lombardijo, na Sedmograško, Kranjsko, Koroško, Ogrsko in Hrvaško.[123] Iz Gerdesovih pritožb je razvidno, da je dal Gereke nad vhodom v tovarno neupravičeno namestiti velik napis *Fabrik*, na paketih, izveskih, računih in cenikih pa se je prav tako neupravičeno predstavljal kot tovarnar z deželnim tovarniškim dovoljenjem in dal na tiskovine natisniti cesarskega orla.[124] Pedantni Gerdes je pristojnim oblastem navedel devet graških trgovcev, ki so imeli v svojih lokalih izobešene sporne Gerekejeve plakate, ob tem pa jih je zabeležil še pri trgovcih v Celovcu, Beljaku, na Ptuju, v Dunajskem Novem mestu in v Leobnu.[125] Gerdes je pritožbi priložil nalepke za fino praško cikorijo, s katerimi so opremljali pakete (sl. 26), in Gerekejev reklamni plakat, namenjen trgovskim lokalom (sl. 27).[126] Na dvobarvni litografiji neznanega avtorja je navedenih dvanajst Gerekejevih izdelkov. V nasprotju z Gerdesom Gereke za ilustracijo ni izbral podobe svoje tovarne, temveč žanrsko upodobitev štirih zadovoljnih kofetaric, ki posedajo ob vročem napitku v velikem kavnem vrču.

Nekaj let pozneje, domnevno okrog leta 1865, je Gereke naročil nov plakat, od katerega sta po mnenju Jožeta Curka in Primoža Premzla ohranjeni izrezani barvni litografiji obstoječe stavbe in neuresničene gradnje tovarne kavnih nadomestkov.[127] Upodobljen ograjen tovarniški kompleks z 8 × 4-osno stanovanjsko-upravno in 7 × 3-osno tovarniško stavbo ter rastlinjakom (sl. 28)[128] se v detajlih sicer razlikuje od Nussholdovega načrta (npr. v številu oken nadstropja), vendar prikazuje obstoječo Gerekejevo tovarno, le da je stavba upodobljena na napačni strani železniškega nasipa. Upodobitev nasipa je Curka in Premzla zavedla k zapisu, da je bil tovarniški kompleks zgrajen na

[120] Franz Derwuschek, Načrt za prezidavo stanovanjske hiše Ludwiga Franza in sinov, 1897, Meljska cesta 11, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/060/00008/002a, PAM.

[121] Franz Derwuschek, Načrt za prezidavo stanovanjske hiše Ludwiga Franza in sinov, 1897, Meljska cesta 11, gradbeni spisi in gradbena dokumentacija, Uprava za gradnje in regulacijo Maribora 1840–1963, SI_PAM/0011/060/00008/003a, PAM.

[122] Prim. Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 124.

[123] Dopis Friedricha Gerekeja okrajnemu glavarstvu, 27. 12. 1851, fol. 594–596, spis 3260/851, fasc. 18/9, Okrajno glavarstvo Maribor, SI_PAM_0058/001, PAM.

[124] Dopis Carla Gerdesa okrajnemu glavarstvu, 13. 1. 1852, fol. 598–599, spis 3260/851, fasc. 18/9, Okrajno glavarstvo Maribor, SI_PAM_0058/001, PAM.

[125] Dopis Carla Gerdesa okrajnemu glavarstvu, 13. 1. 1852, fol. 600–601, spis 3260/851, fasc. 18/9, Okrajno glavarstvo Maribor, SI_PAM_0058/001, PAM.

[126] Prilogi A in B (fol. 668–669) spis 3260/851, fasc. 18/9, Okrajno glavarstvo Maribor, SI_PAM_0058/001, PAM.

[127] Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 124, 182.

[128] Tovarna kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja, 008, II, Einzelnes, Marburg, Ortsbildersammlung, StLA.

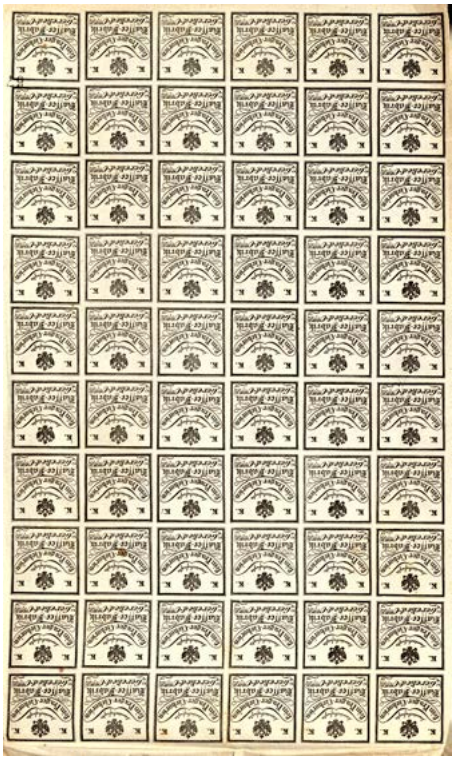

26. Nalepke za embalažo tovarne kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja, litografija, okrog 1851, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

27. Reklamni plakat Friedricha Gerekeja, litografija, okrog 1851, Pokrajinski arhiv Maribor (© Pokrajinski arhiv Maribor)

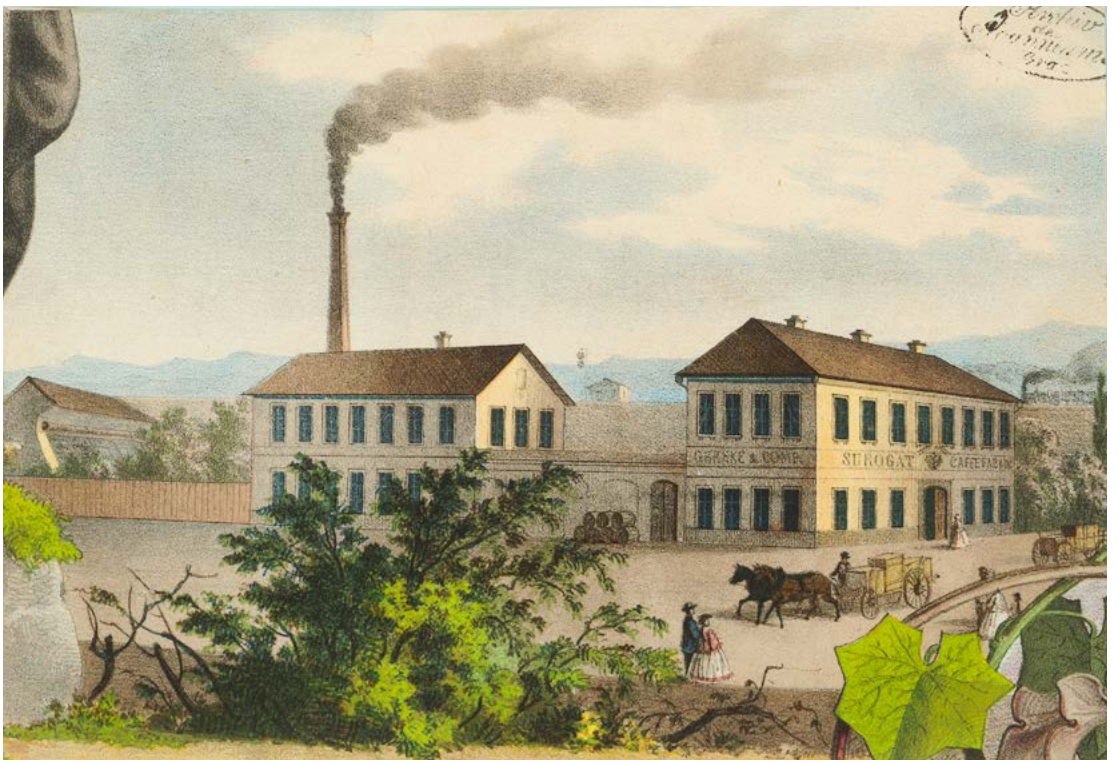

28. Tovarna kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja, barvna litografija, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

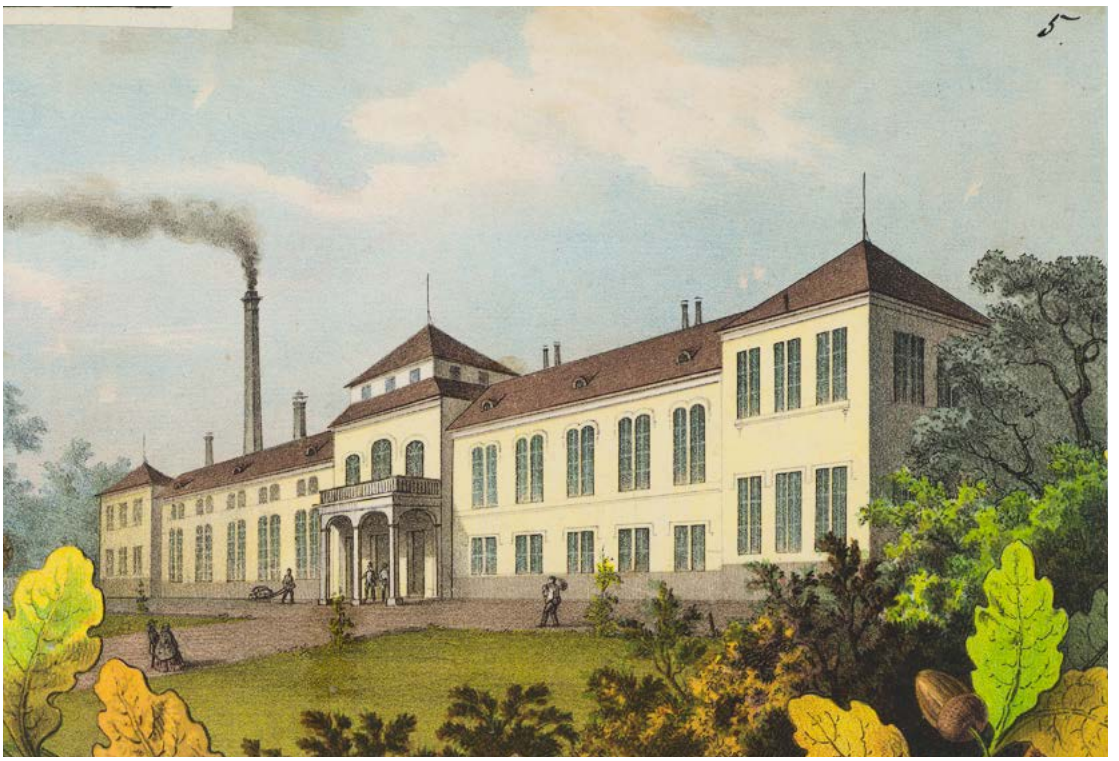

29. Tovarna kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja, barvna litografija, Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec (© Steiermärkisches Landesarchiv)

južnem koncu Mlinske ulice, zahodno od železniškega nasipa.[129] Litograf je stanovanjsko-upravno stavbo obeležil z napisom *Gereke & Comp. Surogat Cafee Fabrik* in cesarskim orlom ter poživil z romantičnimi sprehajalci, natovorjenima vozovoma in sodi. Upodobljeno tovarniško poslopje ni bilo zgrajeno po Nussholdovem načrtu, temveč nekoliko odmaknjeno od stanovanjsko-upravnega dela proti severu, diagonalno ob Einspielerjevi ulici, in je bilo z glavno stavbo povezano z zidom, kakor je prikazano na poznejših situacijskih načrtih[130] in razvidno iz današnje pozidave ob vzhodni strani Einspielerjeve ulice.

Rastlinsko okrasje ob robovih in kolorit dokazujejo, da je tudi drugi ohranjen izrezek z istega reklamnega plakata (sl. 29).[131] Upodobljeno je mogočno 19-osno nadstropno poslopje z osrednjim in stranskima rizalitoma ter altano s tremi stebri pred osrednjim rizalitom. Nesimetrična razporeditev okenskih odprtih in visok tovarniški dimnik kažeta na tovarniško namembnost levega in stanovanjsko-upravno namembnost desnega dela stavbe. V pregledanih virih ni dokazov, da je Gereke načrtoval tako veličastno novogradnjo, verjetneje se zdi, da je litografu naročil upodobitev neobstoječe, palači podobne stavbe, da bi kupce prepričal o kakovosti svojih izdelkov.

Mariborski živilski podjetniki so v prvi polovici 19. stoletja svoje obrate uredili v tradicionalnih stanovanjsko-obrtniških in samostanskih stavbah ob zahodnem robu nekdanjega mestnega obzidja ter novogradnjah. Do izgradnje Južne železnice so bile industrijske stavbe prometno vezane na splavarstvo po Dravi, po izgradnji železnice pa se je proizvodnja počasi selila na vzhodno obrobje, pri čemer lahko tovarno kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja opredelimo kot pionirsko tovarniško novogradnjo v bodočem industrijskem predmestju Melje. Večino znanih načrtov za prezidave in novogradnje so pripravili mestni stavbni in zidarski mojstri – Mareck, Nafz, Wagner, Nusshold, Brodbeck –, samo podjetni Carl Gerdes je za stanovanjsko stavbo zaposlil akademsko izobraženega arhitekta Josepha Hasslingerja. Najambicioznejša novogradnja v prvi polovici 19. stoletja je bila rafinerija vinskega kamna Franza Gasteigerja s štirimi delno enonadstropnimi in delno dvonadstropnimi tradicionalnimi stavbami okrog notranjega dvorišča, ki so bile po zaprtju proizvodnje v rabi za najrazličnejše namene. Čeprav je klasicističnih stavb, ki so jih dali zgraditi prvi mariborski podjetniki, malo in so med starejšimi in zlasti mlajšimi stavbami komaj opazne, so bili v njih vzpostavljeni temelji za industrializacijo mesta ter novi bivanjski standardi za premožne meščane.[132]

[129] Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 124. Na zahodno stran železniškega nasipa kaže zlasti ob levem robu upodobljeni rastlinjak, ki z zastekljeno površino nikakor ni mogel biti obrnjen proti severu.

[130] Gl. sl. 24.

[131] Tovarna kavnih nadomestkov Friedricha Gerekeja, 009, II, Einzelnes, Marburg, Ortsbildersammlung, StLA. Prim. Curk in Premzl, *Mariborske vedute*, 182.

[132] Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061) in raziskovalnega projekta *Meščanstvo kot umetnostni naročnik na Kranjskem in Štajerskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja* (J6–3136), ki ju iz državnega proračuna financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Literatura

Baš, Franjo. "Gospodarske in kulturne slike Maribora iz zadnjih 100 let." V *Mariborske slike*, uredil Franjo Baš, 14–71. Maribor: Ljudska tiskarna, 1934.

Bele, Martin. "Plin, elektrika in možje, zaslužni za njun prihod v Maribor." *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 3 (2020): 39–57.

Ciglenečki, Marjeta. "Urbanistična podoba Maribora v 19. in 20. stoletju." *Studia Historica Slovenica* 6, št. 2–3 (2006): 531–56.

Curk, Jože. "Dopolnitve." V Rudolf Gustav Puff. *Maribor: Njegova okolica, prebivalci in zgodovina*, 317–70. Maribor: Obzorja, 1999.

Curk, Jože. "Mariborsko gradbeništvo med sredinama 19. in 20. stoletja." *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 40, št. 2–3 (2004): 301–31.

Curk, Jože. "Oris 12 najpomembnejših gradbenih objektov v Mariboru II." *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 25, št. 2 (1989): 199–227.

Curk, Jože. "Urbana in gradbena zgodovina Maribora." V *Maribor skozi stoletja: Razprave I.*, uredil Bruno Hartman, 511–63. Maribor: Obzorja, 1983.

Curk, Jože, in Primož Premzl. *Mariborske vedute*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2004.

Cvelfar, Bojan. *Knjiga gostov Zdravilišča Rogaška Slatina 1823–1850*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2002.

Črepnjak, Barbara. "Arhitekturna zapuščina družine Franz v Mariboru." V *Studio et labore, arte et humanitate: Jubilejni zbornik za Marjeto Ciglenečki*, uredila Polona Vidmar in Franci Lazarini, 473–87. Ljubljana: Založba ZRC, 2024.

Despot, Miroslava. "O privredi grada Varaždina u prvoj polovici XIX. stoljeća." *Zbornik historijskog instituta JAZU* 5 (1963): 107–23.

"Freiwillige Fahrnissen-Versteigerung." *Marburger Zeitung*, 26. 5. 1880, 4.

"Geflüchtet." *Marburger Zeitung*, 30. 5. 1877, 3.

Ifko, Sonja. "Intes." V *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: Vodnik po arhitekturi*, uredila Damjana Prešeren, 167–69. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2002.

Ifko, Sonja. "Železniške delavnice." V *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: Vodnik po arhitekturi*, uredila Damjana Prešeren, 159–64. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2002.

Ippen, Franz. *Denkschrift über die Entstehung und Entwicklung der Gemeinde-Sparcasse in Marburg vom 17. Dezember 1858 bis 31. Dezember 1886: Aus Anlass der Feier ihres 25jährigen Bestandes*. Marburg: L. Kralik, 1887.

Jerchow, Friedrich. "Handel, Schiffahrt und Gewerbe." V *Industriekultur in Hamburg: Des Deutschen Reiches Tor zur Welt*, uredil Volker Plageman, 46–56. München: Verlag C. H. Beck, 1984.

"Karl Gerdes †." *Marburger Zeitung*, 15. 11. 1885, 3.

Kemperl, Metoda, ur. *Načrti okrožnih inženirjev in mestnih zidarskih mojstrov na slovenskem Štajerskem (1786–1849)*. Celje: Zgodovinski arhiv; Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008.

Kodrič, Natalija, in Franc Pajtler. "Pinus nekoč in danes." V *Rače in okolica skozi stoletja II.*, uredil Franc Pajtler, 139–47. Rače: Občina Rače-Fram, 2008.

Krmelj, Vesna. *Cukrarna*. Ljubljana: Založba ZRC, 2010.

Leskovec, Antoša. "Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne." V *Od Maribora do Trsta: Zbornik referatov*, uredila Darko Friš in Franc Rozman, 107–25. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1997.

Leskovec, Antoša. "Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941." V *Maribor skozi stoletja: Razprave I.*, uredili Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec, 313–414. Maribor: Obzorja, 1991.

Leskovec, Antoša. "Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju." *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 31, št. 2–3 (1983): 167–75.

Mally, Artur. *Gassen, Straßen und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau*. Marburg: L. Kralik, 1906.

"Nachricht." *Allgemeine Zeitung*, 31. 10. 1841, 2432.

Prelovšek, Damjan. "Ljubljanska cukrarna: Zgodovina stavbe in njena umetnostnozgodovinska ocena." *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 20, št. 1 (1972): 17–26.

Premrov, Iztok. "Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru." *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v., 10, št. 2 (1974): 341–80.

Puff, Rudolf Gustav. *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte*. Gratz: Andr. Leykam'schen Erben, 1847.

Puff, Rudolf Gustav. *Maribor: Njegova okolica, prebivalci in zgodovina*. Maribor: Obzorja, 1999.

Resch, Wiltraud. "Das historische Stadtbild." V *Die Altstadt-Fassade am Beispiel der Stadt Graz*, uredili Gertrude Celedin in Wiltraud Resch, 11–30. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 2008.

Resch, Witraud, ur. *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz: Die Profanbauten des I. Bezirkes; Altstadt*. Wien: Verlag Anton Schroll, 1997.

Sapač, Igor. "Katalog pomembnejših klasicističnih, bidermajerskih in historističnih arhitekturnih stvaritev na območju Republike Slovenije." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 361–677. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.

Sapač, Igor. "Tradicionalne meščanske hiše in gosposke palače." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 247–63. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.

Sapač, Igor. "Večstanovanjske najemniške hiše." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 265–73. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.

Sapač, Igor. "Vile." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 275–87. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.

Sapač, Igor. "Zdravilišča." V Igor Sapač in Franci Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 191–99. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje; Fakulteta za arhitekturo, 2015.

Schoeller, Katharina. *Pietro Nobile: Direttore dell'accademia di architettura di Vienna (1818–1849)*. Trieste: Società di Minerva, 2008.

Semlič Rajh, Zdenka, Žiga Oman in Lučka Mlinarič. *Maribor – mesto, hiše, ljudje: Stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredino 18. stoletja in letom 1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2012.

Štuhec, Mojca. *Z železnico do modernejšega Maribora: Arhitektura in urbanizem Maribora med letoma 1846 in 1918*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, 2016.

Varl, Valentina. *Pohorsko steklo – steklo z dušo: Oris steklenih izdelkov in steklarstva na Pohorju*. Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 2006.

Vidmar, Polona. *Novo Celje: Lastniki, arhitektura in oprema najlepšega dvorca v Savinjski dolini*. Ljubljana: Založba ZRC; Žalec: ZKŠT Žalec, 2024.

Vidmar, Polona. "Porträts als visualisierte Erinnerung an verdienstvolle Leistungen der Bürger von Maribor (Marburg)." *Acta historiae artis Slovenica* 25, št. 2 (2020): 203–30, https://doi.org/10.3986/ahas.25.2.08.

Vidmar, Polona. "The Palais of Hermann Baron Gödel Lannoy in Maribor." *Studia historica Slovenica* 12, št. 1 (2012): 147–72.

Vidmar, Polona. *Umetnostna galerija Maribor v palači Goedel-Lannoy*. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.

Zajšek, Boštjan. *'Biti Nemec pomeni biti Luteran': Iz življenja nemških evangeličanov na Slovenskem, s posebnim poudarkom na Mariboru in okolici (1862–1945)*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2010.

Zahn, Joseph. *Styria illustrata*. Graz: Historischer Verein für Steiermark, 1882.

The Neoclassical Architecture of Maribor's Producers of Rosolio, Cream of Tartar and Coffee Substitutes

Summary

This paper discusses the architecture of the city Maribor and its Neoclassical and Biedermeier elements in the context of the city's economic development. In the first half of the 19th century, the entrepreneurs who were most responsible for new buildings were those engaged in food production or who owned glassworks in Pohorje. Food entrepreneurs in the first half of the 19th century established their factories in traditional residential-craft houses, monastic buildings and in new constructions along the western edge of the former city wall. Before the construction of the Southern Railway, industry relied on the Drava River for the transport of goods. After the railway was built, production slowly moved to the eastern suburbs, with Friedrich Gereke's coffee substitute factory being a pioneering new-build factory in the future industrial suburb of Melje.

Franz Gasteiger von Rabenstein und Koboth, who moved to Maribor from Trieste, established a rosolio distillery in 1815 in a renovated traditional residential-craft house. The plans for the house, with the city's first neoclassical facade, were prepared by master builder Michael Mareck. In 1833, Franz Gasteiger established a cream of tartar factory in the northwest corner of the former city wall. According to the plans of an unknown builder, four partly one-story and partly ground-floor houses were built around an inner courtyard. The facades of the first true Maribor factory were decorated with pilasters and blind arcades, motifs introduced into Graz architecture by Pietro Nobile, later became characteristic of bourgeois houses. A similar design was to be seen in the Archduke John's cellar in the Maribor eastern suburbs. The buildings of the abandoned cream of tartar factory, which were later used as a warehouse, a church for the Maribor Evangelical community, as the first Maribor kindergarten, as a refreshment room as well as plastic factory, were demolished in 1972. Franz's son, Heinrich Gasteiger von Rabenstein und Koboth bought the Josipdol glassworks in Pohorje, built a residential house in Maribor and moved in 1859 to Carl Gerdes' luxurious house.

In 1841, Carl Gerdes established a coffee substitute factory in the former Celestine monastery church, based on the plans of Anton Wagner and Johann Georg Nafz. In 1844, he commissioned plans for a residential house from architect Joseph Hasslinger. The residential house of Carl Gerdes, the most distinguished neoclassical building in the city, now houses the Maribor Art Gallery. In 1859, Gerdes sold it to Heinrich Gasteiger and bought the former rosolio distillery and Jakob Felber's residential house in the Maribor western suburbs, where he established a new coffee substitute roasting plant. A second coffee substitute factory was built in 1848 near the new railway station by Friedrich Gereke, who commissioned the plans from master builder Johann Nusshold.

Based on unpublished plans, photographs and written sources, this paper supplements our current

knowledge of Maribor's early industrial architecture, of the first Maribor entrepreneurs' residential buildings as well as of the master builders and architects who worked on their commissions. The promotional prints in which the entrepreneurs Gerdes and Gereke depicted their factories are among the oldest preserved advertising prints in Slovenia.